

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

5/6.

P R I L O Z I		
VOL. 5/6	S 1 - 92 P	1988/1989

Zagreb 1990.

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

5/6.

P R I L O Z I		
VOL. 5/6	S 1 - 92 P	1988/1989

Zagreb 1990.

P R I L O Z I		
VOL. 5/6	S 1 - 92 P	1988/1989

Zagreb 1990.

IZDAVAČ – PUBLISHER

Odjel za arheologiju
 Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
 41 000 Zagreb, Krčka 1

ZA IZDAVAČA – EDITOR IN CHIEF

Aleksandra Faber

REDAKCIONI ODBOR – EDITORIAL COMMITTEE

Znanstveni kolegij Odjela za arheologiju

IZDAVAČKI SAVJET – EDITORIAL ADVISORY BOARD

Projektno vijeće Odjela za arheologiju

TEHNIČKI UREDNIK – TECHNICAL EDITOR

Petar Tadić

PRIJEVOD – TRANSLATION

Rajka Makjanić

TISAK – PRINTED BY

Puljko

NAKLADA

600 primjeraka
 Godišnjak – Annual

Svezak je tiskan sredstvima Samoupravne interesne zajednice znanosti
 Socijalističke Republike Hrvatske preko Komisije za izdavačku djelatnost.

SADRŽAJ — CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

Aleksandra Faber, Zagreb između prehistorije i srednjeg vijeka

Table (Plates): 1 – 4

5 – 24

Remza Košćević, Poklopac antičke brave iz Siska

25 – 28

Željko Tomičić, Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima

Table (Plates): 1 – 13

29 – 53

Tajana Sekelj, Naušnice u Istri od 7. do 11. stoljeća

Table (Plates): 1 – 9

55 – 81

Ivančica Pavišić, Djelatnost muzejskih povjerenika i istraživača na području Like

83 – 91

P R I L O Z I		
VOL. 5/6	S	1 – 92
	P	
		1988/1989

Zagreb 1990.

Željko Tomićić

ARHEOLOŠKA SVJEDOČANSTVA O RANOBIZANTSKOM VOJNOM GRADITELJSTVU NA SJEVERNOJADRANSKIM OTOCIMA

Izvorno znanstveno djelo
Srednjovjekovna arheologija

Original scholarly paper
Mediaeval archaeology
UDK 903. 43 (497. 13)"65"

Željko Tomićić
Institut za povijesne znanosti
Odjel za arheologiju
Zagreb
Krčka 1

Otoci Sjevernog Hrvatskog primorja prebogatim arheološkim nasljeđem od paleolitika do kasnog srednjovjekovlja već dulje vrijeme predmetom su znanstvenog interesa arheologa. U kontekstu tog interesa zapaženo mjesto pripada skupini spomenika koje pripisujemo vremenu prve bizantske vladavine u ovom dijelu istočnog Jadrana. Riječ je o pojavi čitavih urbanih kompleksa ali i o pojedinačnim objektima vojnog graditeljstva primjerenog vremenu rekonkviste bizantskog cara Justinijana I (527–565) i uspostavljanju talasokracije Bizanta na Jadranu nakon istočnogotsko–bizantskog ratovanja (535–539). Autor donosi tri izdvojena primjera ranosrednjovjekovnog bizantskog vojnog graditeljstva na otocima Pagu (Sv. Juraj iznad grada Paga), Rabu (rt Kaštelina kod Kampora) i Krku (Korintija kod Baške). I dok je urbani sklop nastao na rtu Sokolu na Krku idealan primjer geneze malog bizantskog grada s akropolom i podgrađem, dotle su novootkrivena nalazišta ranobizantskog graditeljstva, koja su predmetom autorove detaljnije analize, primjeri nastanka kasta duž pomorske transverzale prema sjevernom Jadranu na putu prema Raveni i Aquilei. U svim analiziranim primjerima autor prepoznaje niz značajnih sadržaja i detalja, koji doprinose cjelovitijem poznavanju samih arhitektonskih sklopova kao dijelova jedinstvenog sustava svjetovnog i duhovnog graditeljstva tijekom 6. st. prisutnog na čitavom Jadranu.

Kaštel, Stari grad, Pustograd, Veli grad, Kaštelina, Palacol, Toreta, Gradina, Grad, Gustjerna samo su poneki od velikog broja toponima, tih neuništivih spomenika ljudskog pamćenja u kojima su naši daleki preci, svojstvenom upornošću, stoljećima pohranjivali uspomenu na stariju graditeljsku djelatnost. Semantički klasificirani u skupinu toponima nastalih utjecajem čovjekova rada (Šimunović 1972: 90), ovi nam spomenici prenose onomastičku obavijest o jednom jedinstvenom vremenskom sloju u kojem zatičemo naznake graditeljske djelatnosti uvjetovane nemirima kasne antike. Naime, iza svih tih osebujnih imena raštrkanih duž istočnojadranskog akvatorija od dubrovačke regije i otoka Mljeta na jugu (Fisković 1976: 58–59; 1980: 221–249), preko poluotoka Pelješca (Fisković 1976: 58–59), delte rijeke Neretve (Gunjača 1986), otoka Hvara, arhipelaga Kornata (Petricioli 1970: 717–725; Suić 1976: 238; Suić 1981: 342), otočja Sjevernog Hrvatskog primorja (Badurina 1982: 171–177; Faber 1988: 121–127; Tomićić 1988: 148–151; Brusić 1990, u tisku) do otočja

Brijuna na sjeveru (Mlakar 1975/76: 5–49), ubicirani su jasni tragovi te intenzivne i dobro organizirane vojne graditeljske djelatnosti. Poput silovitog vala sa Levanta, ta je djelatnost preplavila u relativno kratkom razdoblju tijekom ali i neposredno nakon gotsko–bizantskog ratovanja (535–539) naše otoke i priobalje. U pejzažu priobalja, nakon što se taj moćni val povukao, duž strateški važnih maritimnih pravaca i na teško pristupačnim istaknutim vrhovima otočkih brda, stjenovitim grebenima i isturenim rtovima s kojih se u pravilu ostvaruje izvrsna preglednost, ali koji štite sigurna zakloništa i sidrišta za plovne jedinice, preostali su brojni materijalni tragovi ranosrednjovjekovnog bizantskog vojnog graditeljstva.

Dosadašnja, premda po opsegu skromna i kratkotrajna terenska istraživanja ranobizantskih utvrda bila su uglavnom usmjerena na rekognosciranje određenih zona, utvrđivanje lokacija fortifikacijskih objekata i eventualno njihovo arhitektonsko dokumentiranje, a rjeđe i na manja pokusna sondiranja,

kao i ponekad konzerviranje otkrivene arhitekture (Brijuni, Žirje i Dubrovnik). Već ta istraživanja pobudila su opravdan interes, kako arheologa, tako i povjesničara umjetnosti i povjesničara, koji je logično rezultirao prvim znanstvenim štivima koja su naznačila prisustvo jedinstvenog sloja arheoloških nalazišta vojnog graditeljstva što ga je prouzročila rekonkvista bizantskog cara Justinijana I (527–565) i nastojanjem Bizanta da talasokracijom osigura interese na istočnoj obali Jonskog zaljeva (Medini 1980). Čitav niz *specula* i *castella*, odnosno, točnije rečeno *castra* raspoređenih na jadranskim otocima i priobalju, činilo je zajedno s tada najmoćnijom flotom Mediterana, posebice nakon pobjede nad gotskim brodovljem kod Sinigagije (lat. *Sena Gallica*) 551. g. (Medini 1980: 431, n. 215), impresivnu elastičnu morsku komponentu svojevrsnog bizantskog »limesa«, koji se logično nadovezao na grandiozni kopneni obrambeni sustav fortifikacija što ga arheologija prati na području srednjeg i istočnog dijela Balkanskog poluotoka (Mikulčić 1986: 103; Suić 1976: 238; Rapanić 1987: 58, n. 1.). Pojedine regije istočnojadranskog priobalja obzirom na kasnoantičko vojno graditeljstvo predmetom su sustavnog istraživanja tek u posljednje vrijeme. Inače začetke interesiranja za tu vrstu nasljeđa pratimo već u konzervatorskim zahvatima A. Gnirsa (Mlakar 1975/76: 10, n. 9), koji je još pred gotovo osam desetljeća zakopao u uvali Dobrinke na zapadnoj obali Velikog Brijuna i dokazao postojanje »bizantskog kastruma« u sjevernom bazenu Jadranskog mora.

Tek 1976. g. naslutio je M. Suić (1976: 238; 1981: 342) na temelju pojave većeg broja kasnoantičkih utvrđenja koja je prepoznao od Istre do otoka Vrgade, da će tijekom budućih arheoloških istraživanja biti potvrđena pojava utvrda i na srednjodalmatinskim i južnim elafitskim otocima, odnosno, da je riječ o sustavu koji je svjesno organiziran duž plovnih putova Jadrana. Upravo Suićevom zaslugom ranija su otkrića kasnoantičkih utvrđenja uvrštena u jasne vremenske i kulturne okvire i rezultirala rađanjem jedne specifične specijalnosti unutar ranosrednjovjekovne arheologije. Ta specijalnost svodi se na otkrivanje, prepoznavanje, dokumentiranje i valoriziranje ranosrednjovjekovnog bizantskog vojnog graditeljstva na istočnojadranskom priobalju. Arheološka istraživanja koja se na tom planu u nas provode dala su do sada već znatno potpuniju sliku o prostornom rasporedu i osobitostima izgradnje tih utvrda (Gunjača 1986), ali i o drugim aspektima tog složenog sustava iz prvog razdoblja bizantske vladavine duž Jadrana. U tom smislu zapaženo mjesto pripada i proučavanju plovnih putova i varijanti plovidbe, odnosno sustavu izvidnica u Sjevernom Hrvatskom primorju (Badurina 1982: 173, fig. 9; 1985, u tisku), pokušaju tipološke raščlambe i svojevrsne klasifikacije (Gunjača 1986: 131), ali i detaljnije analize nekih posebno značajnih spomeničkih sklo-

pova, kako unutar urbanog tkiva Dubrovnika (Stošić 1988), tako i na otoku Krku (Faber 1988; Tomičić 1988). Na osobito dragocjene podatke i nalaze ranobizantskog vojnog graditeljstva u južnojadranskoj regiji upozorio je svojevremeno Fisković (1976: 58–59; 1980).

Otoci Sjevernog Hrvatskog primorja, prebogati arheološkim nasljeđem od paleolitika do kasnog srednjovjekovlja, odavna su na sebe skretali pažnju arheologa. U kontekstu tog znanstvenog interesa posebnu pozornost posvetili smo nekolicini spomeničkih kompleksa iz vremena prve bizantske vladavine u Tarsatičkoj Liburniji. Premda je na promatranom prostoru koncentracija arheoloških tragova spomenutog razdoblja daleko veća, ipak smo za ovu priliku izdvojili fortifikacijske sklopove otkrivene tijekom našeg istraživanja u razdoblju od 1986. do 1989. godine na otocima Pagu, Rabu i Krku (T. 1).¹

Sv. Juraj iznad grada Paga (T. 2)

Ovim hagianimom obilježen je inače položaj predromaničkog sakralnog objekta na koti 205 na sjevernom rubu grada Paga (T. 2, 1–2), kojeg je još 1952. godine podrobno objelodanio Petricioli (1952: 106). Na crkvicu sv. Jurja ili bolje rečeno njezine ostatke osvrnuo se svakako najbolji poznavalac arheološkog nasljeđa otoka Paga M. Suić (1953, T. 1). Od ovog objekta do danas su ostali sačuvani samo ostaci velikog kontrafora i skromne naznake obrisa tlocrta (T. 4, 1). Potaknuti prije svega izuzetno povoljnim položajem strmog brijega i ostacima sv. Juraja na kamenoj litici, proveli smo vrlo detaljno rekognosciranje ovog nalazišta. Na rezultate tih preliminarnih istraživanja osvrnuli smo se ranije (Tomičić 1989: 28–31). Podrobnom analizom kote 205 smještene zapadno od trigonometra 263 na Kršini ili Velom Brigu, dokazano je postojanje obrisa tlocrta velikog arhitektonskog kompleksa u kojem smo prepoznali ranosrednjovjekovnu utvrdu (T. 3). Što je osobito značajno i valja svakako posebno istaknuti, utvrda je – kako za mještane otoka Paga tako i za arheološku znanost – bila potpuno nepoznata. O njoj nisu bili sačuvani nikakvi podaci u usmenoj predaji stanovnika Paga. Prilikom odabiranja položaja utvrde svakako je presudnu ulogu odigrala krševita glavica s koje se ostvaruje idealan pregled nad čitavim Paškim zaljevom a dobrim dijelom i nad Podvelebitskim kanalom. Izvrstan pregled moguć je s utvrde na položaju sv. Juraj osobito prema sjeverozapadu, tj. otoku Rabu, ali i na jug, prema otoku Viru i Ugljanu. Utvrda se vrlo teško primjećuje s obalnog ruba u podnožju Velebita. Od sjevernog ruba Paškog zaljeva, u njegovu podnožju, udaljena je svega 800 m a od središta grada Paga, koji se inače projicira u njegovu podnožju, sv. Juraj udaljen je samo 1, 5 km. Pozicija

utvrde odabrana je radi zaštite Paških vratiju i zaljeva, ali i radi kontrole pomorskog prometa Podvelebitskim kanalom. S druge strane, velika blizina grada Paga daje ovom utvrđenju sasvim određenu ulogu značajne karike u njegovoj poleogenezi ili, preciznije rečeno u kontinuitetu života naselja.

Sv. Juraj nad gradom Pagom, naziv je i utvrde koja obuhvaća relativno prostran kameni plato površine oko 1, 4 ha, koji se od istoka postupno spušta prema zapadu. Na istočnom dijelu platoa, na najvišoj točki koja se ističe kao stijena visine 25 m, dominiraju ruševine sakralnog objekta sv. Jurja (A). Odatle se kameni plato postepeno spušta prema zapadu gdje je obrubljen strmim stijenama i na taj način prirodno zaštićen. Plato je nalik nepravilnom trokutu odnosno vjerojatnije trapezu. U smjeru istok – zapad plato iznosi 83 m, dok je u najširem dijelu izmjereno 74 m. Prema zapadu se plato naglo suzuje. U tlocrtu plato je dakle poligon kojem stranice čine ostaci bedema. Te ostatke slijedili smo u duljini od 260 m. Izlomljena linija bedema prati obod platoa u jasno vidljivim ili, ponekad, jedva zamjetljivim sekcijama. Najslabije su ušćuvani južni dijelovi bedema koji se naslanjaju na južni podzid sakralnog objekta sv. Jurja. Međutim, i ta u potpunosti urušena sekcija daje se na terenu, doduše vrlo teško, slijediti. Pored slabo ušćuvanih dijelova fortifikacije postoje i relativno dobro vidljivi dijelovi, poput onog na krajnjem zapadnom dijelu utvrde. Ondje se javlja primjerice kvadratna kula koja je, kao stalni orijentir u pejsažu, ucrtana i na osnovnoj državnoj karti ovog dijela otoka Paga u mjerilu 1: 5000 (T. 4, 4, 2). Pojedini dijelovi utvrde jasno se primjećuju u izrazito krševitom pejsažu platoa. Tako osobito impresivno djeluje izlomljena linija perimetra bedema na sjevernom dijelu utvrde, gdje je izmjerena širina gradskog bedema od 2 m. Na sjevernoj strani utvrđenje je zacijelo bilo najslabije zaštićeno karakteristikama reljefa, pa ga je trebalo s te strane dodatno ojačati. Debljina bedema inače varira od 0, 70 do 2 m. Tlocrt čitavog kompleksa utvrđenja obogaćen je kvadratično i poligonalno odnosno trokutasto koncipiranim kulama (C). Novinu u koncepciji obrane kastrona predstavljaju trokutasto artikulirane kule, koje su osobito poznate i učestale u Justinijanovo vrijeme (Mikulčić 1986: 107). Tom vremenu primjerena je i pojava kula kao primarnog obrambenog faktora. Unutar areala utvrde pregledom unutrašnjosti naseobinskog platoa registriran je veći broj pravilno oblikovanih tlocrta, koji su pretežno nalikovali kvadratima i pravokutnicima (C). To su također kule koje se naslanjaju na obrambeni zid i prilagođuju se u skladu s reljefom tla funkciji kastrona. Ove promjene dolaze kao novina iz Sirije i Mezopotamije, odnosno iz sjeverne Afrike (Mikulčić 1986: 106). Objekti su prilagođeni terasastoj padini glavice i tvore arhitektonski niz, koji, zajedno s desetak slobodnostojećih objekata u središtu kastrona (G), sugerira zgusnutu urbanu struktu-

ru utvrđenja. Između slobodnostojećih objekata odnosno nastambi, koje su vješto prilagođene terasastoj konfiguraciji platoa glavice, naziru se dosta uski prolazi. Karakter ovih objekata sugeriraju, uz tlocrtu dispoziciju prepoznatljivu na temelju amorfnog gomile urušena kamena lomljenca, ulomci crijepova, kao i nalazi keramičkih fragmenata.

Pretpostavljamo da je ulaz (E) u ovaj relativno složeni fortifikacijski sklop mogao biti na najnižoj koti kastrona u njegovu jugozapadnom dijelu, koji je okrenut Paškom zaljevu. Na površini naseobinskog dijela platoa nađeni su relativno česti ulomci glinenih posuda izrazito bizantskog obilježja (T. 5). Riječ je o ulomcima ručki i stijenki amfora i lonaca koje i inače susrećemo u ranobizantskom miljeu utvrđenja, ali i u materijalu sinhronih brodoloma (Brusić 1980: 77). Kao što je već ranije istaknuto na najvišoj točki kastrona primjećuju se ruševni ostaci longitudinalnog sakralnog objekta raščlanjene unutrašnjosti i potkovičasto artikulirane apside (A), koji predstavljaju dominantu fortifikacijskog kompleksa. Da li je paralelno s nastankom vojnog kompleksa, tj. pojasa bedema i pripadajućih fortifikacijskih objekata unutar njegova perimetra nastao jedan sinhroni sakralni objekat? Na to složeno pitanje dati će možda odgovor tek buduća arheološka istraživanja unutar tlocrta sv. Jurja. Kažemo možda, jer je osnovna prepreka očitovanju eventualne slojevitosti ovog interesantnog objekta, kojem je inače pripisano predromaničko obilježje (Petricioli 1952: 106), u njegovoj slaboj ušćuvanosti. U prilog postojanja mogućeg ranijeg sakralnog objekta, nastalog u vrijeme podizanja ranobizantskog kastrona, dakle tijekom 6. st., možemo za sada iznijeti samo pretpostavke. Kao prvo, u vrijeme Justinijanove rekonkviste nastaje najveći broj sakralnih objekata uglavnom unutar utvrđenja, posebno u onima većih površina (Mikulčić 1986: 109). S druge strane, naša pažnja usmjerena je i prema mogućem kontinuitetu interesantnog titulara sv. Jurja, još od vremena prve bizantske vladavine u nas (Fučić 1979: 308), kao i učestalosti ovog hagionima posebno na otoku Pagu. Klisura strmih strana na kojoj je očuvan impozantni kontrafor i dio južnog zidnog plašta sv. Jurja, poput kljuna nekog broda, strši kao čeon dio kompleksa ranobizantskog kastrona. Ovaj detalj inače je dosta čest kod ranobizantskih utvrđenja (Mikulčić 1986: 106), pa slikovito podupire našu pretpostavku o karakteru i vremenu nastanka fortifikacijskog sklopa iznad grada Paga.

Bitan detalj u arhitekturi pašskog kastrona predstavljaju kontrafori (F) koji su registrirani za sada samo na dva mjesta. Unutar kastrona za sada još nisu prepoznati ostaci cisterni za vodu, premda u nekom od spomenutih objekata treba tražiti njihovo postojanje. Na to pitanje dati će odgovor samo sustavni arheološki zahvat. Isto tako nismo u mogućnosti prepoznati i namjenu većeg kvadratnog tlocrta (B) koji se naslanja na crkvicu sv. Jurja s njegove zapad-

ne strane. U podnožju i na istočnim padinama stijene na kojoj je locirana crkva sv. Jurja nađeni su neki detalji opreme crkve, točnije rečeno dijelovi dovratnika, kameni prag ulaza u crkvu (T. 4, 3) i vrlo interesantna kamenica otkrivena u gromači podno sakralnog objekta (T. 4, 4).

Artikulacija naseobinskog platoa kastrona, izvedba obrambenog pojasa i pripadajućih kula, građevnih u tehnici s jakim vezivom (emplekton), koje pretvara zidove u elastičnu masu otpornu na djelovanje projektila opsadnih balističkih sprava (Mikulčić 1986: 106–107), kao i pojava ulomaka karakteristične bizantske keramike, dokazuje karakter i vrijeme postanka utvrde iznad grada Paga.

Kastron iznad grada Paga na položaju crkvice sv. Juraja prema našem uvjerenju pripada vremenu maksimalnog napora i ekspanzije Bizanta, neposredno nakon uspješnog okončanja gotsko-bizantskog ratovanja (535–539) i osvajanja ovog dijela Tarsatičke Liburnije. Dio tih napora bio je usmjeren i na izgradnju obrambene infrastrukture otoka Paga s kojeg se ostvarivala dobra kontrola pomorskog prometa Podvelebitskim kanalom i južnim dijelom Kvarnerića te Maunskim kanalom. U sklopu tog obrambenog sustava u funkciji zaštite pomorskih prometnica zapaženo mjesto pripadalo je novootkrivenom ranobizantskom kastronu na položaju sv. Jurja iznad grada Paga.

Rt Kaštelina kod Kampora na otoku Rabu (T. 6, 1)

Na zapadnom dijelu otoka Raba poznatom i kao Punta Kampora, između morskih uvala Miral ili Valdoža na sjeveru i Kamporske drage na jugu, isturen u more pruža se poluotok Kaštelina koji završava istoimenim rtom. Južna strana ovog izduženog ovalnog poluotoka okrenuta je vječnom zelenilu poluotoka Kalifronta i strmo se ruši u Kamporsku dragu, dok je njegova sjeverna strana terasasto oblikovana (T. 6, 2). Na zapadu je rt Kaštelina, izložen djelovanju mora i vjetrova, okrenut prema akvatoriju Malog Kvarnera (Kvarnerića) i s njega se ostvaruje jedinstveni pregled prema otoku Cresu, Plavniku i osobito Krku, odnosno Srednjim vratima. Od strmog zapadnog rta poluotok Kaštelina prelazi postupno prema istoku u ravnu i prilično prostranu terasu kojoj nadmorska visina iznosi 22 m. U istočnom dijelu poluotok prelazi u konično povišenje visine oko 33 m koje je obraslo gustom vegetacijom. U tom je dijelu ujedno i najviša točka rta Kašteline koja zatim prelazi u plodnu nizinu što s istoka obrubljuje poluotok i u narodu je poznata pod toponimom Miral. Uvale što obrubljuju poluotok Kaštelina bile su pogodne za sidrenje, kako u vrijeme juga, tako i za jake bure. Lokalitet na poluotoku

Kaštelina kod Kampora na otoku Rabu u arheološkim krugovima poznat je kao veća povremeno naseljena gradina starijeg željeznog doba, koja je navodno služila kao sklonište i izvidnica (Batović 1987: 163; T. VII, 1, 2). Mještanima su ostaci arhitekture na rtu Kaštelina tragovi tzv. Grčkog grada, kojeg su mnogi strani turisti obilazili između dva svjetska rata i sa kojeg su odnosili velike komade polihromnog mozaika. Toponim Grčki grad odnosi se na čitav poluotok Kaštelina i prema usmenoj predaji indicira postojanje većeg arheološkog nalazišta. Interesantno je napomenuti da s tog nalazišta potječe nekolicina arheoloških nalaza pohranjenih u zbirci Franjevačkog samostana sv. Bernardina u Kamporu. To se prije svega odnosi na ulomak mozaika od polihromnih kockica koji je pouzdano donesen s tog nalazišta (T. 7), kao i na interesantnu kolekciju predmeta na koju se ovom prilikom posebno ne osvrćemo, već je samo prikazujemo (T. 8). Tijekom detaljnijeg rekonosciranja lokaliteta Kaštelina kod Kampora prikupljeni su vrlo značajni podaci o opsegu, karakteru i mogućem vremenu nastanka spomeničkog kompleksa, kao i o okolnostima arheoloških nalaza s tog nalazišta.² Toponim Kaštelina očuvao je uspomenu mještanina na neke stare ruševine ili barem na mjesto gdje je nekada nešto bilo (Skok 1950: 264),³ još vjerojatnije može ga se dovesti u vezu sa zdanjima i lokalitetima obrambenog karaktera (Šimunović 1972: 227). Naziv Kaštelina, poput sličnih naziva Kaštil, Kaštilac, Kaštilo, Košćun i Košljun, izveden je od latinskog *castellum* (Divković 1987: 170), odnosno deminutivom od *castrum* koji označuje svako utvrđeno mjesto.

U podnožju Kašteline susrećemo se s interesantnim toponimom Miral koji označuje ne samo plodnu nizinu koja sa istoka okružuje poluotok, već i morsku uvalu istog imena koja nosi i naziv Valdoža, zacijelo iz vremena mletačke uprave otokom.⁴ Među kategorijom naziva sa spomenom na stara zdanja i obitavališta uvršteni su često toponimi Mir, Mirača, Mirine, Mirje i slični, koje možemo vezati uz latinsku riječ *murus*, odnosno zid (Šimunović 1972: 225). Na isti smo način skloni i ovaj toponim vezati uz značenje arhitekture. Potvrdu ovakvim razmišljanjima našli smo u rezultatima rekognosciranja.⁵ Treći element od posebnog značenja za razumjevanje mikrotopografije lokaliteta na rtu Kaštelina svakako je velika plodna poljoprivredna površina jugoistočno od lokaliteta koja je zadržala također romanski toponim Kampor kao uspomenu na polje (lat. *campus*), što potvrđuju lingvistička istraživanja (Skok 1950: 57). Vratimo se međutim istraživanjima poluotoka Kaštelina, kao i rezultatima do kojih smo došli detaljnijom terenskom autopsijom lokaliteta koji prekriva čitavu površinu poluotoka. Naime, uspjelo nam je dokazati osnovne tlocrtne obrise velikog fortifikacijskog kompleksa, kojeg smo u njegovim vidljivim segmentima uglavnom u potpunosti uspjeli i arhitek-

tonski snimiti (T. 10). Riječ je o vrlo prostranom obrambenom sklopu koji prekriva čitav 700 m dugačak i oko 300 m širok poluotok Kaštelinu. Radi jasnije organizacije donosimo i podatak da poluotok na kojem je smješten grad Rab iznosi oko kilometar u duljinu, a u širini u prosjeku oko 350 m. Unutar spomenutog arheološkog kompleksa razlikujemo nekolicinu objekata inače karakterističnih za većinu utvrđenja. Međutim, prije svega nekoliko riječi o pojasu bedema. Izlomljenu liniju gradskih bedema u mogućnosti smo slijediti, uz manje prekide, u duljinu od 380 m. Širina bedema varira od 0, 70 do 0, 90 m (T. 11, 2). Zidovi strogo slijede konfiguraciju terena. Značajnija oštećenja primjećuju se osobito u njegovoj južnoj sekciji ali i na krajnjem zapadnom dijelu rta. Južna strana utvrde, za razliku od sjeverne, potpuno je nepristupačna i na tom mjestu nasebinski plato doseže nadmorsku visinu od oko 25 m. Naprotiv, sjeverna strana utvrđenja okrenuta povoljnim sidrištima u uvali Miral, pokazuje tragove terasa (T. 6, 2). U konfiguraciji sjevernog ruba poluotoka Kaštelina, razlikujemo tri terase, koje postepeno, nadvisujući jedna drugu, upotpunjuju obranu utvrđenja u tom sektoru. U uvali Miral na istočnom rubu poluotoka Kaštelina treba očekivati i prirodni blagi ulaz u fortifikacijski kompleks, odnosno odgovarajući sustav prilaznih rampi. Danas na ovom dijelu poluotoka mještani gaje vinovu lozu, koristeći, zacijelo, ranije umjetno oblikovane terase utvrđenja. Tijekom budućih arheoloških istraživanja svakako će biti razjašnjena tlocrtna dispozicija čitavog niza objekata koji se naziru u danas jedva primjetnim tragovima zidova. Ipak, terenska snimanja pokazala su da unutar površine od 1, 3 ha što je prema našim mjerenjima zaprema utvrda na rtu Kaštelina, razlikujemo neke značajnije elemente (T. 10). Iz situacijskog plana lokaliteta vidljivo je postojanje obrambenih objekata, tj. kula na najvišem krajnjem istočnom dijelu, koje su označene slovima A. Najistočnija kula ujedno je i najviša kota unutar obrambenog pojasa utvrđenja a nju nadvisuje samo vrh poluotoka, obrastao vegetacijom (T. 11, 1). Jugoistočno od spomenute kule koja daje naslutiti poligonalni tlocrt i predstavlja najistureniju obrambenu točku utvrde, nalazi se pravilno oblikovana kvadratna kula dimenzija 8 x 8 m. Ranija, vrlo pravilna tlocrtna dispozicija kule, koja je na situacijskom planu utvrđenja također označena slovom A, prilagođena je novoj namjeni objekta (T. 11, 3).⁶ Jasno prepoznajemo tehniku gradnje *opus incertum*, odnosno *emplekton*, koja osobito dolazi do izražaja na krajnjoj istočnoj kuli kompleksa.

Na najvišoj, trećoj terasi u sjevernoj sekciji fortifikacijskog kompleksa primijećuje se vrlo prostrana i solidno građena cisterna za vodu, zacijelo, vrlo velikog kapaciteta. Njezine dimenzije same po sebi govore o veličini i značenju utvrde kojoj je pripadala (T. 10, B). Relativno dobro očuvani istočni, južni i

dijelom zapadni obodni zidovi ovog objekta premazani debelim namazima vodonepropusne žbuke jasno određuju karakter ovog objekta (T. 11, 4).

Prilikom detaljnog pregleda najviše točke poluotoka Kaštelina na kojoj smo, *per analogiam* sa srodnim primjerima diljem istočnojadranskog priobalja očekivali tragove sakralnog objekta, u potpunosti je potvrđena naša pretpostavka. Naime, u zoni guste vegetacije koja prekriva najvišu kotu na rtu Kaštelina, u kojoj je ujedno, prema svjedočenju mještana, nađen i odnošen mozaik od raznobojnih kockica, naišli smo na tragove temeljne stope velikog objekta dimenzija približno 28 x 12 m. U tom objektu koji na istočnoj strani pokazuje tragove zaobljenja, vrlo vjerojatno od apside, možemo prepoznati sakralni objekt (T. 10, C). Duljom osi objekt je pravilno orijentiran u smjeru istok – zapad. Temeljna stopa zidova vrlo je slabo vidljiva ali se ipak moglo odrediti uglove ovog velikog objekta. O nalazima mozaika koji su navodno po kvaliteti jednaki onima iz Akvileje, govore nam podaci još iz vremena prvog svjetskog rata (Schleyer 1914: 45), koji se odnose na pretpostavljeni sakralni objekt. Kažemo, još uvijek pretpostavljeni sakralni objekt, jer na njegovoj lokaciji tek predstoje arheološka i povijesno–umjetnička istraživanja, koja će ovom objektu ocrtati tlocrt i karakter. Prilikom obilaska ovog interesantnog arheološkog nalazišta na Rabu, nismo nažalost naišli na neke pokretne nalaze, premda o čestim nalazima komadića mramora i mozaika na čitavoj površini Kašteline saznajemo iz zapisa Velike kronike franjevačkog samostana sv. Bernardina u Kaboru (Badurina 1968/69: I, 134), a u istom izvoru nailazimo i na podatak da se 1947. g. na sjevernoj strani poluotoka odvalio veliki dio mozaika od bijelih kamenčića i da su njegovi dijelovi odnešeni (Badurina 1968/69: I, 134–135).

Terenskom autopsijom i dokumentiranjem fortifikacijskog kompleksa na rtu Kaštelina na Rabu, dobiveni su osnovni parametri o tom vrlo interesantnom spomeničkom sklopu o kojem na temelju artikulacije bedema, pa zatim posebno kula i prisustva cisterne za vodu, odnosno i sakralnog objekta na vrhu promontorija prepoznajemo još jednu u nizu bizantskih utvrđenih stanica u sjevernom Jadranu. Smješten između dvije uvale vrlo pogodne za veća sidrišta, naslućujemo postojanje velikog obrambenog postrojenja u podnožju kojeg na istoku u nizini i uvali Miral nailazimo na jasne tragove jednog ranijeg naselja i pripadajućeg groblja. U slučaju lokaliteta Kaštelina riječ je o duljem kontinuitetu naseljavanja. Naime, vjerojatno uz liburnsku gradinu starijeg željeznog doba koju pretpostavlja Š. Batović (1987: 163), treba u antici pretpostaviti postojanje odgovarajućeg rustičkog objekta ili još vjerojatnije kompleksa *villae rusticae* na položaju Miral u blizini plodnog Kaborškog polja ali i morskih uvala predodređenih za maritimnu orijentaciju tamošnje zajednice. Tijekom druge polovice šestog stoljeća, odnosno nakon uspješ-

no okončanih gotsko-bizantskih ratova, nastaje na ovom izuzetno povoljnom položaju, koji u cjelosti kontrolira plovni put Kvarnerićem prema Srednjim vratima, ranobizantski kastron značajnog opsega i sa određenim sadržajima i jasnom svrhom nastanka.

Ranobizantski kastron na poluotoku Kaštelina kod Kampora na otoku Rabu treba prije svega promatrati kao segment složenog sustava zaštite pomorskih prometnica Bizanta u Tarsatičkoj Liburniji, a zatim i kao vrlo značajnu kariku u sustavu zaštite samog otoka Raba, koji u vrijeme bizantske talasokracije Jadranom od samih njenih početaka igra vrlo zapaženu ulogu. Dokaz takova nastojanja Bizanta da osigura otok Rab predstavlja i izgradnja nekoliko idealno lociranih utvrđenja, poput onog na brdu sv. Damjana iznad Barbata, kojeg je još A. Fortis nastojao poistovjetiti s ruševinama navodnog *Colentuma* (1774: 258, 260), a kojeg je arheologija u novije vrijeme protumačila kao ranobizantski kastron (Domjan 1983: 136 i n. 21). Veliki kastron iznad Barbatškog kanala s tog izvanrednog položaja imao je ulogu stalnog čuvara otoka i cjelokupnog akvatorija otoka Raba, a ujedno je poput kastrona na rtu Kaštelina upotpunjavao vanjski obrambeni pojas otoka. U funkciji zaštite otoka a time i bizantskog kastrona Arbe bile su i manje postaje koje naslućujemo po dubini otoka (Palit), odnosno na njegovim istaknutim rubnim točkama (sv. Nikola na rtu Sorinj) sjeverno od Supetarske drage⁷ i u okolici Lopara. Ta gusta i sustavno izgrađivana mreža bizantskih utvrđenja jasno upućuje na istaknutu ulogu kastrona Arbe ali i ostalih gradova na Jadranu u zapadnoj carskoj politici Bizanta (Rapanić 1987: 11). U tom kontekstu zaštite otoka i njegova središta Arbe kastron na poluotoku Kaštelina kod Kampora imao je uz ostalo i ulogu zaštite zaleđa tog značajnog bizantskog grada ali i očuvanja životno važnog pomorskog puta prema Osoru (*Apsoros*) i Krku (*Bekla*), odnosno prema Raveni i Akvileji na sjeveru kao centrima i isturenim točkama moći Bizanta (T. 1). Kastron na rtu Kaštelina gotovo idealno dopunjuje sliku koju nam inače ostavljaju rezultati arheoloških istraživanja u akvatoriju sjevernog dijela Hrvatskog primorja, posebice na otoku Krku (Mohorovićić 1987: 35; Faber 1988: 113–140; Tomičić 1988: 146–151; Gunjača 1986: 127; Brusić 1990, u tisku), pa zatim na Palacolu Malom i Sv. Petru – Iloviku (Badurina 1982). Ovom složenom i dobro razrađenom sustavu ranobizantskog vojnog graditeljstva u novije vrijeme pridružen je i čitav niz lokacija koje nose toponime Stražica, Straža i Vela Straža, a u kojima je prepoznat recipročni sustav vizuelne veze signalizacijom (Badurina 1982: 171–177). Gustoća ovih toponima jasno je izrađena u perimetru Osora i Zadra, koji su u to vrijeme najvažniji centri sjevernog Jadrana.

Flotni sastavi raspoređeni pod zaštitom kastrona Arbe i onog na rtu Kaštelina mogli su lako zatvoriti značajne morske prolaze između otoka Raba, Cresa

i Lošinja, odnosno Raba i Paga, te Podvelebitskog kanala.

Korintija (Bosar) kod Baške na otoku Krku (T. 12; T. 13)

Naše razmatranje nekih primjera ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernojadranskim otocima ne može nikako mimoići veliki urbani sklop poznat u arheološkoj znanosti kao Korintija, a gdje-kad i kao Bosar. O jedinstvenom spomeničkom kompleksu najviše kategorije lociranom na krajnjem jugoistočnom rtu otoka Krka bilo je već ranije govora (Faber 1988: 121–126; Tomičić 1988: 148–151, n. 14). U okviru ovog rada primjer Korintije poslužio nam je u komparativne svrhe i na njega se osvrćemo sažeto u namjeri da istaknemo neke sličnosti s ranije iznesenim primjerima ranobizantskog vojnog graditeljstva na otocima Rabu i Pagu.

Naime, ukratko rečeno, čini nam se da je Korintija jedinstveni primjer proučavanja geneze ranobizantskog grada na istočnoj obali Jadrana, onog tzv. »malog ranobizantskog grada« prema tipološkoj raščlambi Kurbatova (Mikulčić 1986: 108, n. 31), koji je planski građen i u kojem razlikujemo na izdvojenoj poziciji akropolu a u njenom podnožju civilno naselje. S pravom je konstatirano da upravo ova kategorija ranobizantskog vojnog graditeljstva zaslužuje najveću pažnju, jer je riječ o posljednjim središtima administracije, crkvenih dostojanstvenika i produktivnog građanstva na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek (Mikulčić 1986: 109).

Radi temeljitije topografske analize niza bitnih elemenata donosimo crtež nastao na osnovu fotopanoramskog snimka čitavog ambijenta Korintije i njezine šire okolice (T. 13), odnosno skicu situacijskog plana naselja (T. 12). Želja nam je da i na ovaj način približimo spomeničko nasljeđe ovog jedinstvenog arheološkog kompleksa na Jadranu. Pred nama su svi bitni elementi jednog »malog bizantskog grada«, koji se razvio u pravo regionalno središte sa značajnim potencijalom i, zacijelo, na temelju dobro razrađenog programa. Elemente tog programa naznačili smo na panoramskom i ortogonalnom prikazu arapskim brojkama. Na izdvojenoj i dominantnoj koti krševitog poluotoka Sokola lociran je kastron Korintija (1) s višeznačnom funkcijom zaštite podgrada (2–4), pogodnih sidrišta u Velikoj luci (10) i Maloj luci (11), agrarne površine tamošnje zajednice (12), a prije svega značajne pomorske prometnice kroz Senjska vrata i Podvelebitski kanal (13). Na susjednoj obali ostvaruje se s Korintije vizuelni kontakt s položajem Senja (ant. *Senia*) iza koje je značajni brdski prijevoj Vratnik (14). Unutar prostrane zone podgrada smještenog na prisojnoj strani Male luke kao i u podnožju kastrona primijećuju se neki

sadržaji koji jasno sugeriraju određenu organizaciju prostora. Naime, na istočnom i jugoistočnom rubu naseobinske zone (2) primjećuje se koncentracija objekata sakralnog sadržaja (5-8), koja sugerira postojanje određene, rekli bi, duhovne zone grada. Unutar te duhovne zone treba, na temelju nalaza grobova i bizantskog novca (Sorić 1882: 184-193; Ljubić 1882: 124-126; Mirnik 1981: 91) pretpostaviti postojanje naseobinskog groblja. Ovu misao potkrepljuju i nalazi arhitekture. Naime, u krajnjem istočnom dijelu podgrađa, dakle na njegovoj periferiji javljaju se grobljanska cela sa tri apside (*cella trichora* ili *cella triconcha*) i ostaci jedne spomen kapele (*cella memoriae*) o kojima je ranije već bilo ponešto rečeno (Faber 1988: 124, T. 9/2: sl. 16 i 125, T. 9/3: sl. 17). Trikonhalni objekt označen je na panoramskom prikazu brojkom 7, a memorija brojkom 8. Na južnom rubu podgrađa susrećemo ostatke crkve sv. Nikole (Faber 1988: 124, T. 9/1: sl. 15), ali i obrise tlocrta vrlo velikog longitudinalnog sakralnog objekta (6) smještenog uz južni bočni zid sv. Nikole (5). Ovaj objekt impresivnih dimenzija nije dosada još bio arheološki dokumentiran, vrlo vjerojatno i zato jer je većim dijelom, osobito u prostoru apside, ali i inače, prekriven gromačama. Ipak, u dosadašnjoj literaturi o Korintiji nailazimo i na kratke natuknice o tom objektu velikih razmjera (Ciglencečki 1987: 104, fig. 153). Riječ je o ranokršćanskoj bazilici, što svakako govori u prilog bogatstva zajednice koja nastava podgrađa kastrona Korintija.

Već u prvom i svakako najljepšem opisu arheološkog nalazišta raspoređenog oko Male luke, kojeg susrećemo u pismu što ga je bašćanski biskup Zucheri prije 1774. g. uputio Albertu Fortisu (Fortis 1774 (1984): 284) nailazimo na čitav niz dragocjenih detalja koji bitno upotpunjuju sliku arheološkog kompleksa Korintije. U cilju boljeg poimanja arheološke topografije Korintije, donosimo izvod iz spomenutog teksta pisma: »*Smeće, gomile kamenja od srušenih građevina i ostaci zidina i staništa zauzimaju prostor od oko dvije milje opsega. Na lijevoj strani luke još se razaznaju razvaline nekakve male utvrde koja je njome vladala; a malo dalje vide se ostaci zidova goleme građevine koja je bez sumnje pripadala kršćanskom dobu i vjerojatno bila samostan.*⁸ *Usred tih ruševina postoji crkvice bez krova, široka jedva deset stopa, a duga dvadesetak; pred njom je trijem, a u njoj je kapela ili unutrašnje svetište po grčkom obredu kojemu se na krovu nalaze ostaci svetih slika.*⁹ *Iza ovog mjesta diže se brdo blaga uspona, a na njegovu je vrhu zgrada od tesana kamena, oko pola milje u opsegu, s bedemima poput tvrđave i s nekim urušanim prebivalištima unutra*«.

Za ruševinu »...koja prije označuje uništeni grad nego selo...« bašćanski biskup ali i A. Fortis bili su uvjereni da je riječ o antičkom Fulfinionu.

Vratimo li se citiranom opisu lokaliteta u Maloj luci zapažamo da je vrlo precizno ocrtao arheološku

topografiju Korintije. Doista na sjevernoj obali morske uvala (Mala luka) oko koje je grupirano naselje, postoji veliki kamenom zidani objekt pravokutnog tlocrta, zacijelo manja utvrda (3) u kojoj je radi zaštite ulaza u luku Korintije bila stacionirana manja vojnička posada. Ta manja utvrda koja predstavlja dopunsku zaštitu podgrađa nalikuje uobičajenim vojnim objektima iz vremena prve bizantske vladavine na Jadranu. Zapadno od tog manjeg utvrđenja nalaze se objekti jedinstvene civilne stambene zone u kojoj susrećemo jednostavne pravokutne tlocrte građene u rustikalnoj maniri od suhozida, nalik primitivnim nastambama. U tim objektima povremeno se nailazi na ulomke antičke keramike, što bi eventualno govorilo u prilog postojanju jasno izdvojene zone s objektima u kojima prepoznajemo jedan izrazito priprost graditeljski izraz, dijametralno suprotan onom kod vješto i solidno građenih zdanja u naseobinskoj zoni podgrađa. Skloni smo mišljenju o postojanju određene zone nastambi autohtonog stanovništva (4), koja je svjesno izdvojena od dobro organiziranog i vješto artikuliranog urbanog tkiva u podnožju kastrona Korintija.

Razumljivo je da će tek eventualna buduća istraživanja arheološkog i spomeničkog kompleksa poznatog pod nazivom Korintija baciti daleko više svjetla na karakter ovog urbanog sklopa u kojem prepoznajemo elemente ranobizantskog malog grada s utvrdom, podgrađem i značajnim detaljima duhovnog karaktera kao što je koncentracija sakralnih objekata. Činjenica da se unutar areala kastrona Korintija također javlja sakralni objekt nepoznatog titulara (Tomičić 1988: 150, sl. 10), a u njegovom podgrađu skupina objekata duhovnog sadržaja, sama po sebi jasno podcrtava značaj ove lokacije na kojoj je Bizant u vrijeme Justinijanove rekonkviste posegnuo za planiranom organizacijom prostora i na kojoj je odlučio uspostaviti trajnije oblike života. Upravo na ovom mjestu mogao je organizirani nastup Bizanta u pomalo ezoteričnoj ljepoti prirodnih datosti iznjedrati jedinstvenu zajednicu vojnika i vjernika s autarhičnom egzistencijom upućenom moru i skromnoj površini obradive zemlje. Bio je to dio upravo genijalno zamišljenog projekta intenzivne svjetovne i duhovne graditeljske obnove, koja se analogno ostalim dijelovima Mediterana, u istočnojadranskom akvatoriju manifestirala, pored ostaloga, u čitavom nizu objekata vojnog i sakralnog graditeljstva. Kao što su pokazali i ovi reci, ranobizantska kasta iznova nas iznenađuju, ne samo svojim rastućim brojem, već prije svega smišljenom artikulacijom u kojoj prepoznajemo jedinstvene naznake široko razrađenog koncepta. Na ovdje iznesenim primjerima ranobizantskih kasta na sjevernojadranskim otocima Pagu (sv. Juraj), Rabu (rt Kaštelina) i Krku (Korintija kod Baške), primjećujemo taj program u njegovom pravom značenju. U sva tri iznesena slučaja primaran je izuzetan strateški značaj, zatim vječno prisutna kon-

stanta kontinuiteta života, jedinstvo u artikulaciji slobodnog duktusa gradskih bedema, usklađenost graditeljske tehnologije (*emplekton*), primjena jedinstvene tlocrtne sheme kod kvadratnih, trokutnih i poligonalnih kula. Jedinstvo koncepta ranobizantskih vojnih objekata zrcali se i u primjeni važnog detalja podređenog zakonitostima tadašnje poliorke-tike snažnih kontrafora. Na kastronu Korintija i Kaštelina dokazana je pojava vrlo važnog detalja cisterni za vodu, dok njihovu pojavu naslućujemo i u kastronu sv. Juraj iznad grada Paga.

U cilju svojevrsnog akcentiranja položaja kastro, kao i obilježavanja pejzaža u funkciji navigacije, odnosno prije svega u cilju afirmacije vjere, susrećemo se i na ovdje iznesenim primjerima s pojavom izgradnje sakralnih objekata obično na najistaknutijim i najvišim točkama utvrđenja. To nam potvrđuje njihova pojava, kako na rtu Kaštelina, tako i u Korintiji, dok će u slučaju kastrona sv. Juraj iznad grada Paga tek u budućim arheološkim iskopavanjima biti potvrđena ili negirana ova pretpostavka. Za sada, u pomanjkanju pouzdanijih materijalnih dokaza postojanje ranobizantske crkve samo je hipotetičko. Određenu sličnost vidimo i u postojanju odgovarajućih podgrađa, kako na Krku (Korintija), tako i na Rabu (rt Kaštelina). I dok je podgrađe Korintije, čini se, sinhrono nastalo kada i kastron, dotle je kastronu na rtu Kaštelina prethodilo ranije naseljavanje tijekom antike.

Spomenuta ranobizantska utvrđenja logično se uklapaju u ranije spominjani sustav izvidnica s kojima čine vješto razrađen sustav osiguranja plovnih prometnica sjevernim dijelom Jadrana.

Pored niza podudarnosti koje smo već istakli i koje opisana kastro opredjeljuju u horizont vojnog graditeljstva iz prvog vremena bizantske vladavine Jadranom, zapažamo ipak i jasne razlike i odstupanja. Razlike su, prije svega, u njihovoj veličini. Najrasprostranjeniji je kompleks na rtu Sokol istočno od Baške kod kojeg pored kastrona postoji i prepoznatljiva urbana shema i sadržaji. Slijedeći je kastron na rtu Kaštelina na Rabu kod kojeg je utvrđenje naročito istraženo, dok je uslijed potpune neistraženosti areal njegova podgrađa teško odrediv, ali ga se ipak daje naslutiti. Posljednji u tom nizu je kastron na položaju sv. Juraj iznad grada Paga.

Već sama činjenica da je ovaj kastron lociran iznad grada Paga indicira njegovu povezanost s prošlošću, kako uže gravitacione zone naselja tako i samog Paga. Ovaj ranobizantski kastron vrlo je značajna karika u kontinuitetu grada Paga (Tomičić 1989: 28-31) i njegovo otkriće svakako je novi važan element u poleogenezi ovog jadranskog grada. Kontinuitet u genezi suvremenog Paga pratimo preko liburnske gradine na položaju Gradac (Batović 1983: karta 5), zatim pretpostavljenog antičkog *Pagus-a*, kojem doduše nije utvrđena lokacija ali njegovo postojanje je zasvjedočeno u kasnijem imenu grada

(Suić 1953: 26).¹⁰ Ranobizantski kastron povezuje razdoblje antike s ranim srednjim vijekom u kojem se javlja predromanička crkvice sv. Juraja iznad Paga. Ne čudi nas činjenica da istog titulara, inače omiljenog u paškoj hagionimiji, susrećemo i u podnožju kastrona u suvremenom Pagu, nastalom od 1443. g. nadalje prema idejnoj zamisli i konceptu našeg nadahnutog renesansnog majstora Jurja Matejeva Dalmatinca.

I dok kod paškog kastrona možemo pratiti kontinuitet života sve do danas, dotle se životna nit kastrona na Kaštelini, kao i Korintiji, prekida nepoznatog datuma ali svakako nakon što su već odigrali predviđenu povijesnu ulogu.

U slučaju kastrona na rtu Kaštelina kod Kampora na otoku Rabu ulogu pravog središta otoka preuzela je već davno ranije *Arba*. Život na Kaštelini, barem u kastronu, vjerojatno je prestao kada je prestala i potreba radi koje je on nastao. Koji razlozi su izdigli kastron Arbu na vodeće mjesto otoka? Za to postoji više odgovora. Arba je u odnosu na ostala otočka naselja imala centralni položaj i prirodnim položajem bila je od antičkih vremena predodređena za gravitaciono središte otoka. Naime, u antičkom razdoblju tadašnja je *Arva* kao peregrinsko naselje još za Augusta stekla municipalnu konstituciju (Suić 1976: 36; Cambi 1987: 175) i izdigla se u rang istaknutog regionalnog središta (Cambi 1987: 175, n. 3). Tu centralnu ulogu zadržala je Arba i u kasnoj antici, kada na stjenovitom poluotoku između morskih uvala, kao izraz moći tamošnje zajednice izrastaju katedrala Sv. Marije Velike i sakralni objekt sv. Tome i sv. Ivana Evanđelista (Frey 1911: 39 i d, T. V, 1; Domijan 1987: 665-666). Iz akata salonitanskih koncila 530. i 533. g. saznajemo da je na spomenutim sinodima aktivno učestvovao Tycianus Episcopus arbensis (Brusić 1926: 59, 61; Klaić 1967: 81, 85). Dakle, Arba je očuvala i tradiciju središta crkvenog ustrojstva na otoku.

U blizini takova središta nije bilo realnih pretpostavki za nastanak još jednog gravitacionog centra otoka, tim više što je kastron na Kaštelini i onako lociran rubno.

Korintija, odnosno Bosar egzistira svakako još izvjesno vrijeme, premda radi potpune neistraženosti ovog lokaliteta nismo u mogućnosti odrediti vremensku granicu trajanja života u njemu. Kod današnjeg stupnja istraženosti Korintije vrlo je teško materijalno potkrijepiti razloge koji su naveli tamošnju zajednicu da napusti položaj na rtu Sokolu. Prestala je Justinijanova rekonkvista Tarsatičke Liburnije, a nakon definitivnog protjerivanja Istočnih Gota s ovih prostora prestaje i proces u kojem je kastron Korintija igrao ulogu značajnog mostobrana na otoku Krku. Njegova uloga bila je i u zaštiti dijela otoka kod nekoć značajnog središta antičke *Seniae* (Senj) gdje je preko prijevoja Vratnik vodio put iz *Pannoniae*. Prestankom razloga radi kojih je Korintija

nastala dolazi vjerojatno do postupnog preseljenja tamošnje zajednice u klimatski povoljnija područja otoka Krka, posebno njegov južni plodni i od naleta bure zaštićeni prostor Bašćanske Drage.

Naša posjeta nekolicini arheoloških kompleksa u bazenu sjevernog dijela Jadrana razotkrila je fragmente jasno prepoznatljivog horizonta vojnog graditeljstva primjerenog vremenu ranosrednjovjekovne bizantske uprave ovim prostorima. Jedna od temeljnih sastavnica ovih materijalnih svjedočanstava leži i u činjenici da će tek u perspektivi sustavnim istraživanjima biti podignut višestoljetni nanos koji nam još uvijek uporno prekriva i na taj način štiti jedan osebujan i važan detalj našeg ranog srednjovjekovlja. Tek radikalni arheološki zahvati u suradnji s ostalim povijesnim disciplinama osvijetlit će nam taj nadasve bogat i sadržajan svijet vojne ali i kulturne ranobizantske kolonizacije i pacifikacije. Koja su znanstvena iznenađenja pri tome moguća, potvrdila su nam novija istraživanja kastrona Rausiona (Stošić 1988: 15–38; Rapanić 1988: 39–50). Upravo ta istraživanja prikazala su nam svijet nastao iza Justinijanove rekonkviste u sasvim izuzetnom ozračju. Intenzitet te svjetovne i duhovne obnove, koja je najavila bizantsku upravu, potvrđuju i kstra otkrivena na sjevernojadranskim otocima Pagu, Rabu i u skrivenoj spomeničkoj oazi na rtu Sokolu istočno od Baške na Krku. Njihovo otkriće dokaz je da je Bizant, zainteresiran za sigurnu plovidbu duž istočne obale Jadrana još u šestom stoljeću poznao komparativne prednosti njegove razvedenosti, koju je tako slikovito ocrtao znatno kasnije Konstantin VII Porfirogenet (913–959).

BILJEŠKE

- 1 Tijekom 1986. g. obavili smo istraživanja arheološke topografije kastrona Korintija u ekipi dr A. Faber, a 1987. g. samostalno istraživanja lokaliteta u Biškupićima i Korintiji na otoku Krku. Kastron na položaju sv. Juraj iznad grada Paga obišli smo tijekom kolovoza 1988. g., dok smo lokalitet na rtu Kaštelina posjetili tijekom mjeseca rujna 1989. g.
- 2 U sklopu rekognosciranja otoka Raba za potrebe upotpunjavanja podataka njegove arheološko – povijesne topografije sudjelovali su uz autora ovih redaka mr Neven Budak, znanstveni asistent Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Krešimir Rončević, tehnički suradnik Odjela za arheologiju. Tijekom rujna 1989. g. obavljeno je terensko rekognosciranje južnog dijela otoka, zatim studijski povijesno – arhivski rad u Franjevačkom samostanu sv. Eufemije i sv. Bernardina u Kamporu, kao i dokumentiranje pokretne građe, odnosno arhitektonsko snimanje fortifikacijskog kompleksa na rtu Kaštelina. Arhitektonska dokumentacija kastrona na rtu Kaštelina, premda relativno pouzdana, nakon planiranih terenskih radova biti će, dakako, egzaktnija i preciznija. Na ovom mjestu najsrdačnije se zahvaljujem članovima ekipe, kao i svima koji su joj pomogli u tom radu na upoznavanju kulturnog naslijeđa otoka Raba. Vidi i bilj. 5.
- 3 Prema mišljenju P. Skoka toponim Kaštelina označava poput sličnih naziva Zidine, Guvnine, dakle sa sufiksom –ina kod augmentativa, mjesto neke ruševine ili mjesto gdje je nekad nešto bilo.

- 4 Toponimu Valdoža nalazimo objašnjenje u vremenu mletačke vladavine otokom Rabom. Naziv vjerojatno upućuje na valle di duka sa značenjem duždeva ili kneževa dolina.
- 5 Neposrednom terenskom autopsijom sjevernog obalnog ruba uvale poznate kao Kamporska draga dobijena je potvrda o postojanju određene arhitekture, koja se na temelju usmenog svjedočenja mještana daje pratiti i u moru podalje od obale. Naša anketa pokazala je da se recimo u vrtu obitelji Matrdić nalazi veća mramorna kolona i baza stupa. Ondje su nađeni pri obradi vrta pored ulomaka antičke keramike i temelji širokog zida. Velika kronika kamporskog franjevačkog samostana donosi dragocjene podatke o lokaciji Miral, na kojoj je nađeno mnogo, zacijelo antičkih grobova s kamenim pokrovnim pločama, ograđenih »matunima«, tj. ciglama. Pored drugih brončanih predmeta u grobovima su nađeni bakreni, srebrni i navodno jedan zlatni novčić. Predmeti su kao dar prof Grgura Zarbarina dospjeli u muzej sv. Donata u Zadru (Badurina 1896–1969 I: 134–135; Brusić 1926: 176–177). U samom podnožju Kašteline sa jugoistočne strane kod položaja stare kuće obitelji Matrdić nađeni su 1917. i 1937. g. također grobovi. Položaj Miral u cjelini zavređuje detaljnu terensku analizu.
- 6 Unutar tlocrta ove kvadratne kule danas je smješten tor za stoku, koji je u vlasništvu obitelji Matrdić. Članovima obitelji Matrdić upućujemo našu zahvalnost za obilje dragocjenih terenskih podataka.
- 7 Na moguću vojnu arhitekturu na poluotoku Sorinju, koji sa sjeverne strane zatvara plodnu Supetarsku dragu, upozorio me je mr Miljenko Jurković. Točnija lokacija je u užem arealu sv. Nikole. Ova isturena točka na zapadnom obodu otoka Raba predstavlja ujedno i zaštitu njegova sjevernog dijela.
- 8 Upravo u ovom detalju opisa nalazimo zornu potvrdu mogućeg postojanja sakralnog zdanja velikih razmjera, koji svakako odgovaraju pretpostavljenom bazilikalnom objektu. Taj longitudinalni tlocrt orijentiran je uzdužnom osi u smjeru istok – zapad, tj. s ulaznim pročeljem ukrašenim, još djelomično vidljivim plitkim lezenama na zapadnoj strani.
- 9 Riječ je, zacijelo, o crkvi sv. Nikole u kojoj su doista primijećeni tragovi oslikavanja apside (Faber 1988: 124, sl. 25). Interesantna je napomena biskupa Zuccherija o unutrašnjem svetištu »po grčkom obredu«.
- 10 Položaj tog antičkog *Pagus*–a Suić pretpostavlja na mjestu Starog grada, preteče današnjeg Paga, ili u neposrednoj njegovoj blizini. Takovu lokaciju podcrtavaju, prema njegovu mišljenju nalazi rimskih predmeta u grobovima otkrivenim pred više stoljeća, navodno na položaju Zamet.

LITERATURA

- BADURINA, A., 1982, »Bizantska utvrda na otočiću Palacol«, *Izdanja HAD* 7: 171–177.
- BADURINA, A., »Voie maritime byzantine longeant la suite extérieure des îles nord-adriatiques (VI–VII. s.)«, Radovi bizantološkog skupa u Beogradu održanog 1985. g., u tisku.
- BADURINA, O., 1968–1969, *Velika kronika franjevačkog samostana sv. Bernardina u Kamporu*, rukopis u biblioteci samostana, knjiga I.
- BATOVIĆ, Š., 1973 »Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju«, *Diadora* 6: 5–139.
- BATOVIĆ, Š., 1987, »Prapovijesni ostaci na otoku Rabu«, *RapskiZbor*: 147–170.
- BRUSIĆ, V., 1925, *Otok Rab. Geografski, historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom hartom Kvarnera i Gornjeg primorja*, vlastita naklada, Franjevački samostan Sv. Eufemije, Rab.

- BRUSIĆ, Z., 1980, »Neki oblici kasnoantičke keramike podmorskih nalazišta uz našu obalu«, *Gunjačin zbornik*, Zagreb: 77-86.
- BRUSIĆ, Z., 1990, »Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku«, *IzdanjaHAD* 13 (u tisku).
- CAMBI, N., 1987, »Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu«, *RapskiZbor*: 175-182.
- CIGLENEČKI, S., 1987, »Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum«, *Dela* 31: 104-105, 107.
- DIVKOVIĆ, M., 1987, *Latinsko hrvatski rječnik*, četvrto izdanje, Zagreb.
- DOMJAN, M., 1983, »Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova«, *ShP* ser. 3. sv. 13: 123-129.
- DOMJAN, M., 1987, »Rab«, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije 2*, Zagreb: 665-667.
- FABER, A., 1988, »Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prehistorije do antike i srednjeg vijeka«, *Prilozi* 3/4 (1986-1987): 113-140.
- FISKOVIĆ, I., 1976, »Pelješac u protopovijesti i antici«, *PelješkiZb* 1: 15-80.
- FISKOVIĆ, I., 1980, »O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja«, *IzdanjaHAD* 5: 213-256.
- FORTIS, A., 1774, »Put po Dalmaciji«, Hrvatski prijevod 1984 (Zagreb): 284.
- FREY, D., 1911, »S. Giovanni Battista in Arbe«, *JbKIZK* 5: 49-86.
- FUČIĆ, B., 1979, »Juraj«, *Leksikon ikonografije liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, Zagreb: 308.
- GUNJAČA, Z., 1986, »Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima«, *Materijali* 22: 125.
- KLAIĆ, N., 1967, *Historia salonitana maior*, Beograd.
- LJUBIĆ, Š., 1884, »Baška na otoku Krku«, *VHAD* 6/3: 71-74.
- MEDINI, J., 1980, »Provincia Liburnia«, *Diadora* 9: 363-434.
- MIKUIČIĆ, I., 1986, »Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji — pokušaj klasifikacije«, *Materijali* 22: 101-123.
- MIRNIK, I., 1981, *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR int. ser. 95 (Oxford).
- MLAKAR, Š., 1975/76, »Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni 'Bizantski kastrum'«, *HistArch* 6-7: 5-49.
- MOHOROVIČIĆ, A., 1987, »Kulturno — povijesni značaj Raba«, *RapskiZbor*: 33-45.
- PETRICIOLI, I., 1952, »Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu«, *ShP* 3 ser. sv. 2: 105-112.
- PETRICIOLI, I., 1970, »Toreta na otoku Kornatu«, *Adriatica*: 117-125.
- RAPANIĆ, Ž., 1987, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split.
- RAPANIĆ, Ž., 1988, »Marginalija o 'postanku' Dubrovnika«, *IzdanjaHAD* 12: 39-51.
- SCHLEYER, W., 1914, *Arbe Stadt und Insel*, Wiesbaden.
- SKOK, P., 1950, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb.
- SORIĆ, M., 1882, »Starinski zlatan novac«, *Pozor*: 184-193.
- STOŠIĆ, J., 1988, »Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku«, *IzdanjaHAD* 12: 15-38.
- SUIĆ, M., 1953, *Pag*, Zadar: 32-33.
- SUIĆ, M., 1976, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1981, *Zadar u starom vijeku*, Zadar.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 1972, *Toponimija otoka Braća*, Supetar.
- TOMIČIĆ, Ž., 1988, »Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju«, *Prilozi* 3/4 (1986-1987): 141-174.
- TOMIČIĆ, Ž., 1989, »Sv. Juraj iznad Paga, ranobizantski kastron«, *Obavijesti* 21/3: 28-31.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE OF EARLY-BYZANTINE MILITARY BUILDING IN THE NORTH ADRIATIC ISLANDS

S u m m a r y

Kaštel, Stari grad, Pustograd, Veli grad, Kaštelina, Palacol, Toreta, Gradina, Grad, Gustjerna are some of the large number of toponyms, those indestructable monuments of human memory in which our distant ancestors stored for centuries the tradition of ancient buildings. Classified semantically into a group of toponyms which were derived from human activity (Šimunović 1972: 90), these monuments carry onomastical data on a unique temporal layer in which one finds glimpses of building activity in the period of unsettled late antiquity. Indeed behind all these names scattered along the east Adriatic coast from the Dubrovnik region and the island of Mljet in the south (Fisković 1976: 58-59; 1980: 221-249), via the peninsula of Pelješac (Fisković 1976: 58-59), the delta of the river Neretva (Gunjača 1986), the island of Hvar, the archipelago of Kornati (Petricioli 1970: 717-725; Suić 1976: 238; Suić 1981: 342), the islands of Hrvatsko Primorje (Badurina 1982: 171-177; Faber 1988: 121-127; Tomičić 1988: 148-151; Brusić 1990: in print), to the islands of Brijuni in the north (Mlakar 1975/76: 5-49), clear traces of intensive and well-organised building activity have been established. Like a powerful wave from the Levant this activity overflowed our islands and coast during a relatively short period at the time of and immediately after the Gothic-Byzantine wars (535-539). After the retreat of this wave numerous material traces of early mediaeval Byzantine military activity remained on strategically important naval routes, on rocky cliffs and promontories which provided excellent control and at the same time protected safe harbours and anchorages.

Short and preliminary investigations to date have consisted mostly of field-walking, establishing the exact location of the fortified buildings and in some cases their architectonic documentation, sometimes small trial excavations have also been carried out and occasional conservation of the architectural remains (Brijuni, Žirje and Dubrovnik). Even these smaller investigations provoked the interest of archaeologists as well as of art historians and historians. This resulted in the first scholarly contributions which marked the existence of a specific type of archaeological site: the military buildings which were the product of Justinian's *reconquista* and the will of Byzantium to ensure its interests on the eastern coast of the Ionian bay through its thalassocracy (Medini 1980). The whole series of *specula* and *castella* or rather *castra* placed on the Adriatic islands and the coast, together with the most powerful Mediterranean fleet after the victory over Gothic shipping by *Sena Gallica* in 551 (Medini 1980: 431, n. 215), constituted an impressive naval component of the Byzantine »limes« which was a logical complement to the grand coastal defense system which

can be followed in the central and eastern part of the Balkan peninsula (Mikulčić 1986: 102; Suić 1976: 238; Rapanić 1987: 58, n. 1). Some regions of the eastern Adriatic have been systematically investigated only recently. Others can already be followed in the conservation work of A. Gnirs (Mlakar 1975/76: 10, n. 9), who almost eight decades ago through excavation proved the existence of the »Byzantine castrum« in Dobrinka bay on the west coast of the island of Veliki Brijun.

Only in 1976 did M. Suić sense (1976: 238; 1981: 342), on the basis of a large number of late-antique fortifications which he recognised from Istria to the island of Vrgada, that future archaeological investigations would reveal forts on the central Dalmatian and southern islands, that is that there existed a system of fortifications along the naval routes of the Adriatic. It is Suić's achievement that earlier discoveries were placed in a clear temporal and cultural framework which resulted in a speciality within earlier mediaeval archaeology. Important are investigations of the naval routes and the system of patrol posts in northern Hrvatsko Primorje (Badurina 1982: 173, fig. 9; 1985: in press), typological classification (Gunjača 1986: 131), and also detailed analysis of some particularly important complexes for example Dubrovnik (Stošić 1988) and the island of Krk (Faber 1988; Tomićić 1988). Particularly valuable data finds of and early Byzantine military buildings in the south Adriatic region were given by Fisković (1976: 58–59; 1980).

This paper deals with the fortified complexes discovered during investigations from 1986 to 1989 on the islands of Pag, Rab and Krk (T. 1). These are only several of such monuments in the area called Liburnia Tarsatica and they date to the time of the earliest Byzantine rule.

Sv. Juraj (St. George) above the town of Pag (T. 2)

This hagionym marks the site of a pre-Romanesque building at an elevation of 205 on the northern edge of the town of Pag (T. 2, 1–2). It was published in 1952 (Petricioli: 106), and later mentioned by Suić (1983). Of the building today remain parts of a large buttress and vague lines of the ground-plan (T. 4, 1). The superb position on the steep hill with Sv. Juraj on a stone cliff, demanded for a detailed examination of the site (see preliminary report in Tomićić 1989: 28–31). Analysis at elevation 205 which is placed west of trig point 263 on Kršina on Veli Brig revealed the ground plan of a large complex which was recognised as an early mediaeval fort (T. 3). No data have been preserved in oral tradition among the inhabitants of Pag. The position was carefully chosen and from it it is possible to control the whole of the bay of Pag and parts of the Velebit canal. This is also true toward the north-west and also towards the south. The fortification is difficult to see from Velebit although it is placed only 800 m from the northern edge of Pag bay and 1, 5 km from the centre of the town of Pag.

The defensive walls, towers built in a technique to make them proof of infantry projectiles, sherds of characteristic Byzantine pottery all place this fort in the period of Byzantium's largest extent after the war with the Goths and the invasion of Liburnia Tarsatica.

Kaštelina Point near Kampor on the island of Rab (T. 6, 1)

On the western part of the island of Rab between Miral on the bay of Valdoža in the north and Kamporska Draga in the south lies the peninsula of Kaštelina which ends in Kaštelina point (T. 6, 2). The point lies in a position which offers a splendid view over the islands of Cres, Plavnik and

especially Krk. Toward the east the peninsula gradually slopes down into a flat and spacious terrace whose height is 22 m. In its eastern part stands a conical upright structure 33 m high, heavily-covered with vegetation. The surrounding bays provided good anchorages. To archaeologists the site of Kaštelina was recognised as a larger periodically-inhabited hillfort of the early Iron Age which served as a refuge and look-out point (Batović 1987: 163; T. VII, 1, 2). To the local population remains of architecture on Kaštelina are traces of the so-called Greek city from which foreign tourists plundered huge pieces of polychrome mosaic between the two World Wars. Several finds from this site are kept in the collection of the Franciscan monastery of Sv. Bernardin in Kampor (T. 7; T. 8). The toponym Kaštelina can be connected with sights and buildings of a defensive character (Šimunović 1972: 227). Similar names such as Kaštil, Kaštilac, Kaštilo, Koščun and Košljun, Kaštelina derive from the Latin *castellum* and *castrum*. On the basis of the walling, towers, water-tank and sacral building, another in the series of Byzantine fortified posts can be recognised. The area was additionally inhabited at other periods: as a Liburnian hillfort in the early Iron Age, while in the Roman period a complex of *villae rusticae* should be suspected in Miral bay. In the sixth century this appropriate location was used to build an early-Byzantine fortification of a considerable size.

This fortification formed an important link in the protective complex of the island of Rab where several ideally-located forts were built, such as the one on Sv. Damjan hill above Barbat where A. Fortis tried to locate *Colentum* (1774: 258, 260), and which recently has been identified as an early-Byzantine fort (Domjan 1983: 136, n. 21). Smaller posts were built in the interior of the island (Palit), and on promontories (Sv. Nikola on Sorinj point). The fortification on Kaštelina served to protect the island's central town of Arba, but also the important naval route to Osor and Krk and further to Ravenna and Aquileia (T. 1). The site of Kaštelina ideally complements other archaeological investigations of the northern part of Hrvatsko Primorje, especially on Krk (Mohorovićić 1987: 35; Faber 1988: 113–140; Tomićić 1988: 146–151; Gunjača 1986: 127; Brusić 1990: in press), on Palacol Mali and Sv. Petar — Ilovik (Badurina 1982: 171–177). To these may be added a whole series of locations which bear names such as Stražica, Straža and Vela Straža, which suggest visual signalling (Badurina 1982).

Korintija (Bosar) near Baška on the island of Krk (T. 12; T. 13)

This unique complex of the highest category located on the furthest south-eastern point of the island of Krk has already been discussed (Faber 1988: 121–126; Tomićić 1988: 148–151, n. 14). In this paper Korintija serves as comparative material.

Korintija represents a unique opportunity for the study of the genesis of an early Byzantine city on the east Adriatic coast, the so-called »small early-Byzantine city« as defined by Kurbatov (Mikulčić 1986: 108, n. 31), which was planned and which consisted of elevated acropolis and a civilian settlement at its foot. These cities were the last administrative, ecclesiastical and trading centres of late antiquity as it emerged into the early middle ages (Mikulčić 1986: 109).

The whole environment of Korintija and its broader vicinity can be seen in T. 13 as well as in a sketch plan of the settlement (T. 12). All the important elements of a »small early-Byzantine city« can be seen and are shown with arabic numerals on the plan: fortifications, suburbs

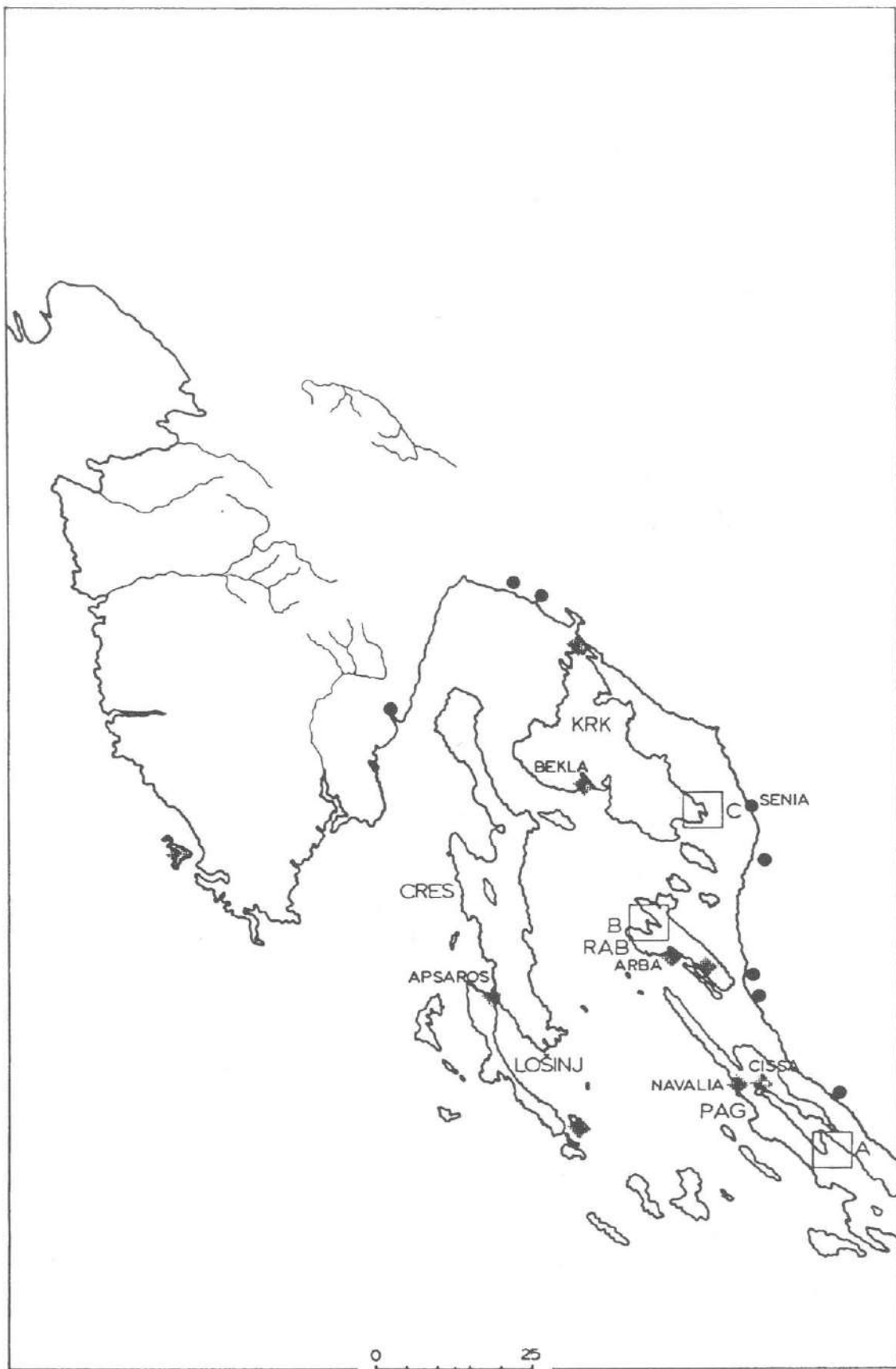
and a concentration of sacral buildings. The site points to a unique unity of soldiers and believers whose existence was turned towards the sea and scarce strips of arable land. It was a part of a genial plan for intensive lay and spiritual renewal which, as in other parts of the Mediterranean, manifested itself in military and sacral buildings.

For all the three sites (Sv. Juraj, Kaštelina point, Korintija) their strategic position is the most important consideration. Further unity lies in the articulation of the free ductus of city walls, co-ordinated building technology (*emplekton*) and the same ground-plans for rectangular, triangular and polygonal towers. On Korintija and Kaštelina water tanks have been identified and are anticipated on Sv. Juraj.

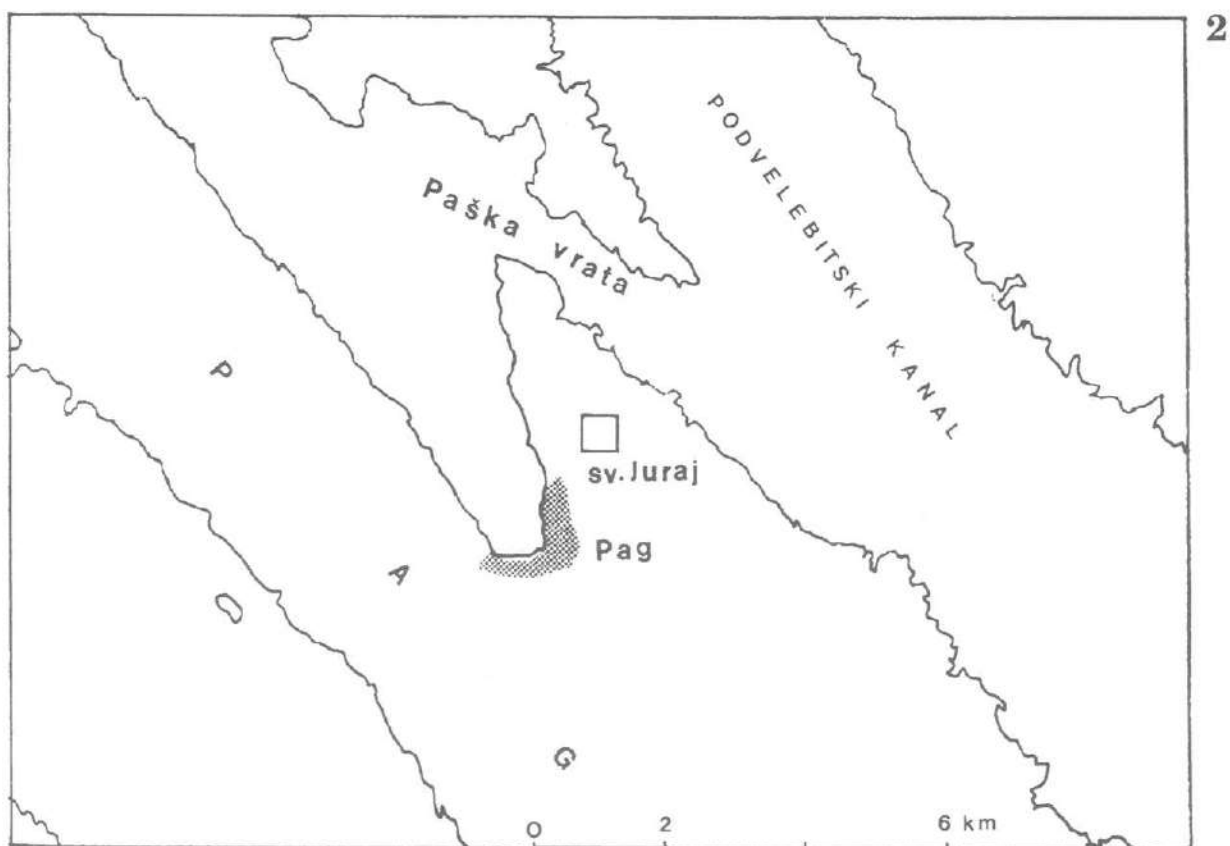
Sacral buildings were usually built at the highest points, as at Kaštelina and Korintija. Excavations in Sv. Juraj will either prove or disprove this proposition. Similarity can be seen also in the existence in the civilian

settlements at the foot of the hills of Korintije and Kaštelina. It seems that in the case of Korintija it was built at the same time as the fortification whereas the Roman settlement preceded the fort of Kaštelina.

Only systematic excavations will shed more light on this rich and important world of military and cultural early-Byzantine colonisation and pacification. Surprises are possible as the example of the fort of Rausion has shown (Stišić 1988: 15-38; Rapanić 1988: 39-50). These investigations have revealed the intensity of civilian and spiritual renewal which announced Byzantine rule and the same can be said of the *castra* discovered on Pag, Rab and Krk. They prove that Byzantium, already in the sixth century, knew the comparative advantages of navigation the eastern Adriatic which was much later described by Constantine Porphyrogenitus (913-959).

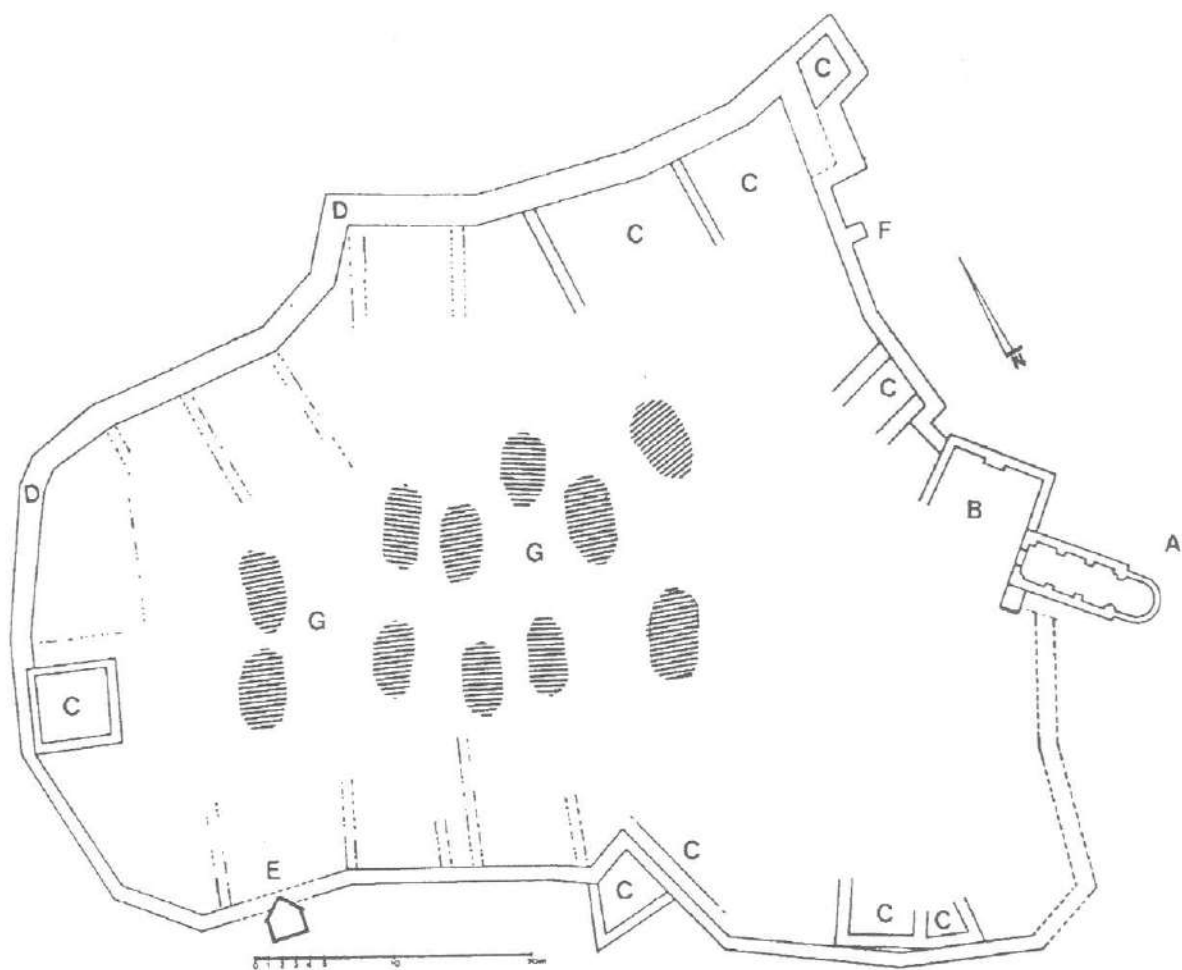
T. 1 Karta sjevernog Hrvatskog primorja s položajem značajnih ranobizantskih lokaliteta. A — sv. Juraj iznad grada Paga; B — rt Kaštelina kod Kampa na Rabu i C — Korintija na rtu Sokol kod Baške na Krku. Crtež: Silvija Lebarić, dipl. ing. arh.
Map of the northern Hrvatsko Primorje with the locations of important early-Byzantine sites.

T. 2, 1 Detalj karte otoka Paga s položajem kastrona sv. Juraj iznad grada Paga. Crtež: Ž. Tomičić.
Detail of a map of Pag with the site of Sv. Juraj above the town of Pag.

T. 2, 2 Sv. Juraj iznad grada Paga. Pogled s juga na položaj ranobizantskog kastrona na koti 205. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
Sv. Juraj above the town of Pag. View from the south on early-Byzantine fort.

SV. JURAJ

T. 3 Situacijski plan kastrona na položaju sv. Juraj iznad grada Paga. Crtež: Krešimir Rončević.
Situation plan of the fort on Sv. Juraj.

T. 4, 1 Pogled sa zapada na veliki kontrafor i ostatke crkvice sv. Juraja. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
View from the west on the large buttress and the remains of the church of Sv. Juraj

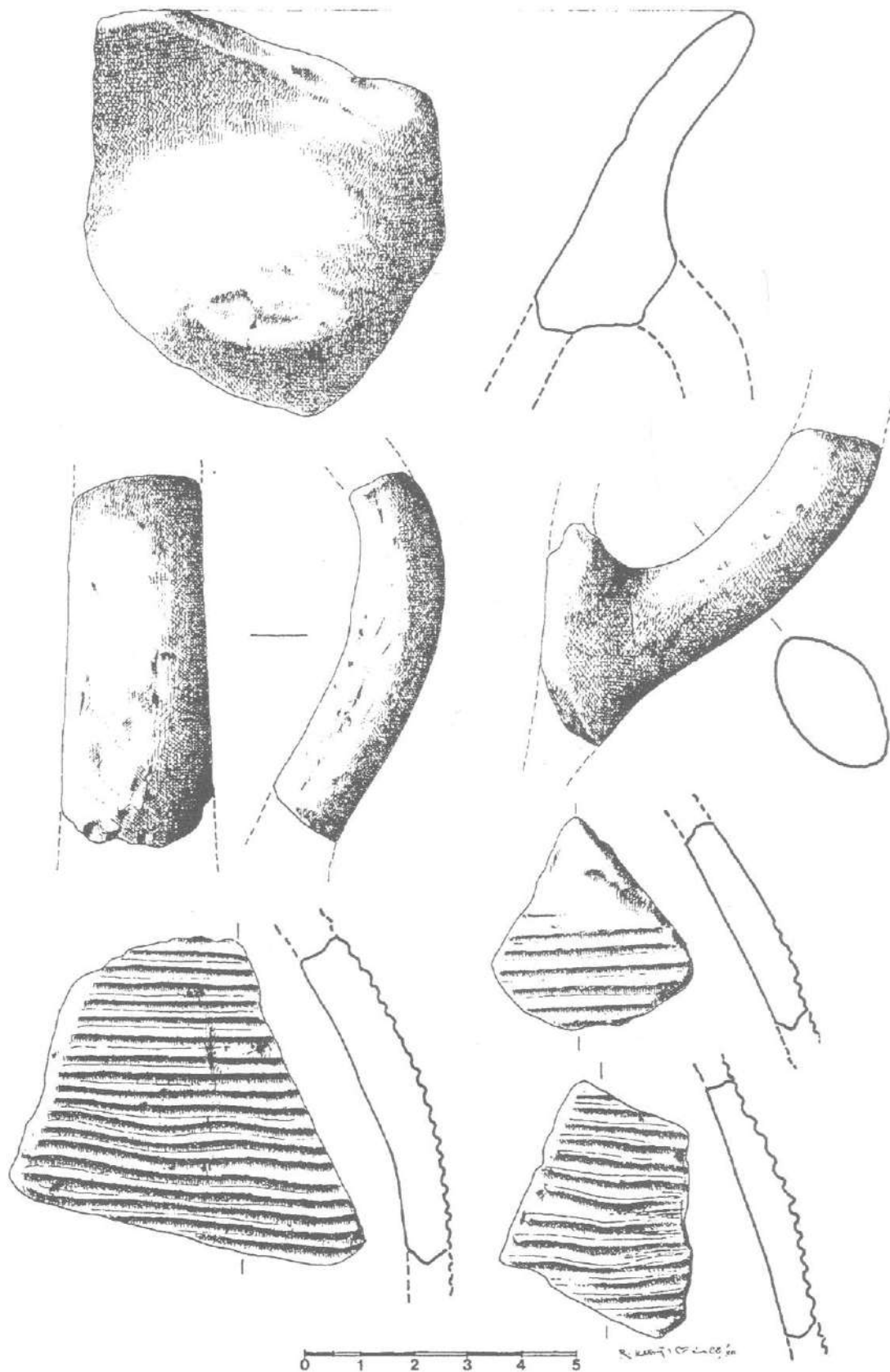
T. 4, 2 Pogled na ostatke zapadne kvadratne kule unutar kompleksa kastrona sv. Juraj. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
Remains of the western rectangular tower within the complex of Sv. Juraj.

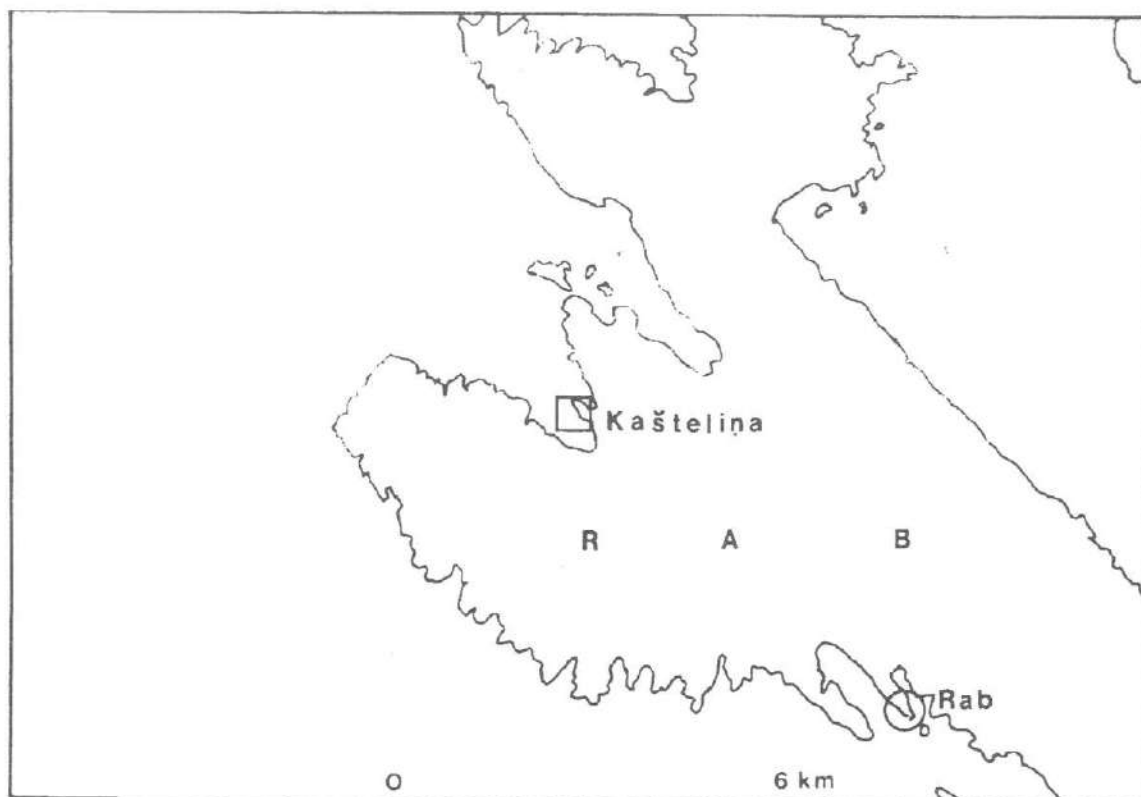
T. 4, 3 Kameni prag crkvice sv. Juraja. Istočna padine brijega. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
Stone threshold of the church of Sv. Juraj. East slopes of the hill.

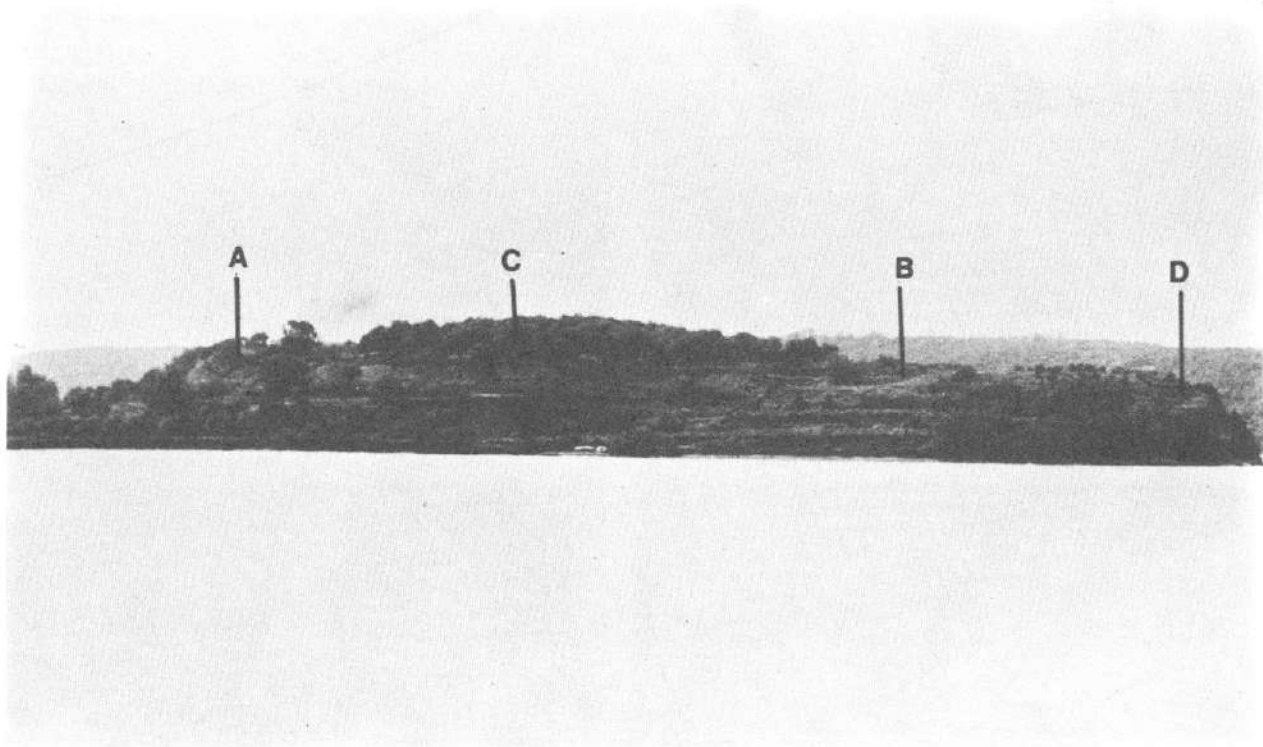
T. 4, 4 Kamenica umetnuta u gromaču na istočnom podnožju crkvice sv. Jurja. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
Stone recipient built in a dry stone wall on the eastern slope of Sv. Juraj.

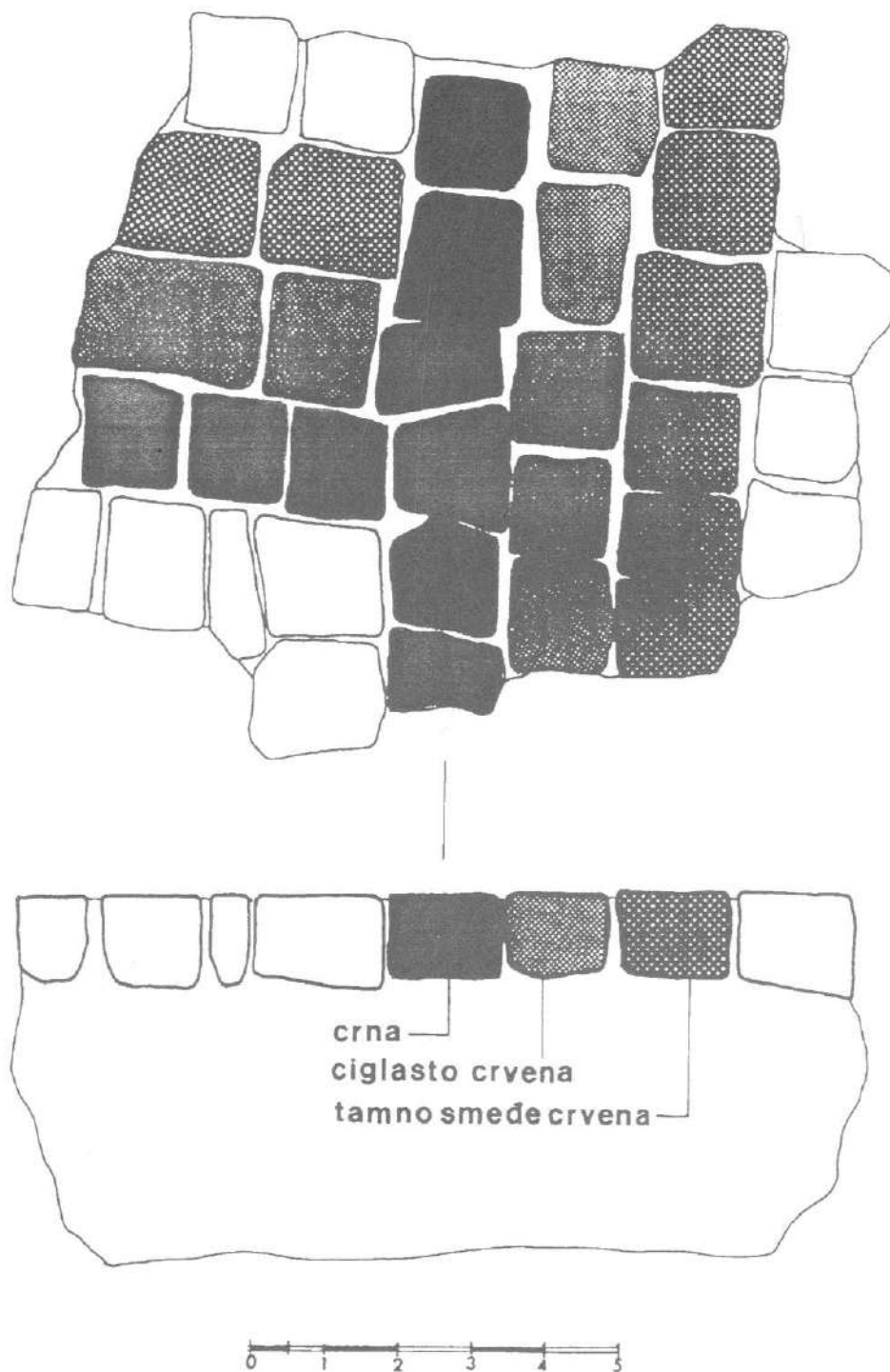
T. 5 Ulomci ranobizantske keramike prikupljene unutar kastrona sv. Juraj iznad grada Paga. Crtež: K. Rončević.
Early-Byzantine pottery sherds collected within the fort of Sv. Juraj.

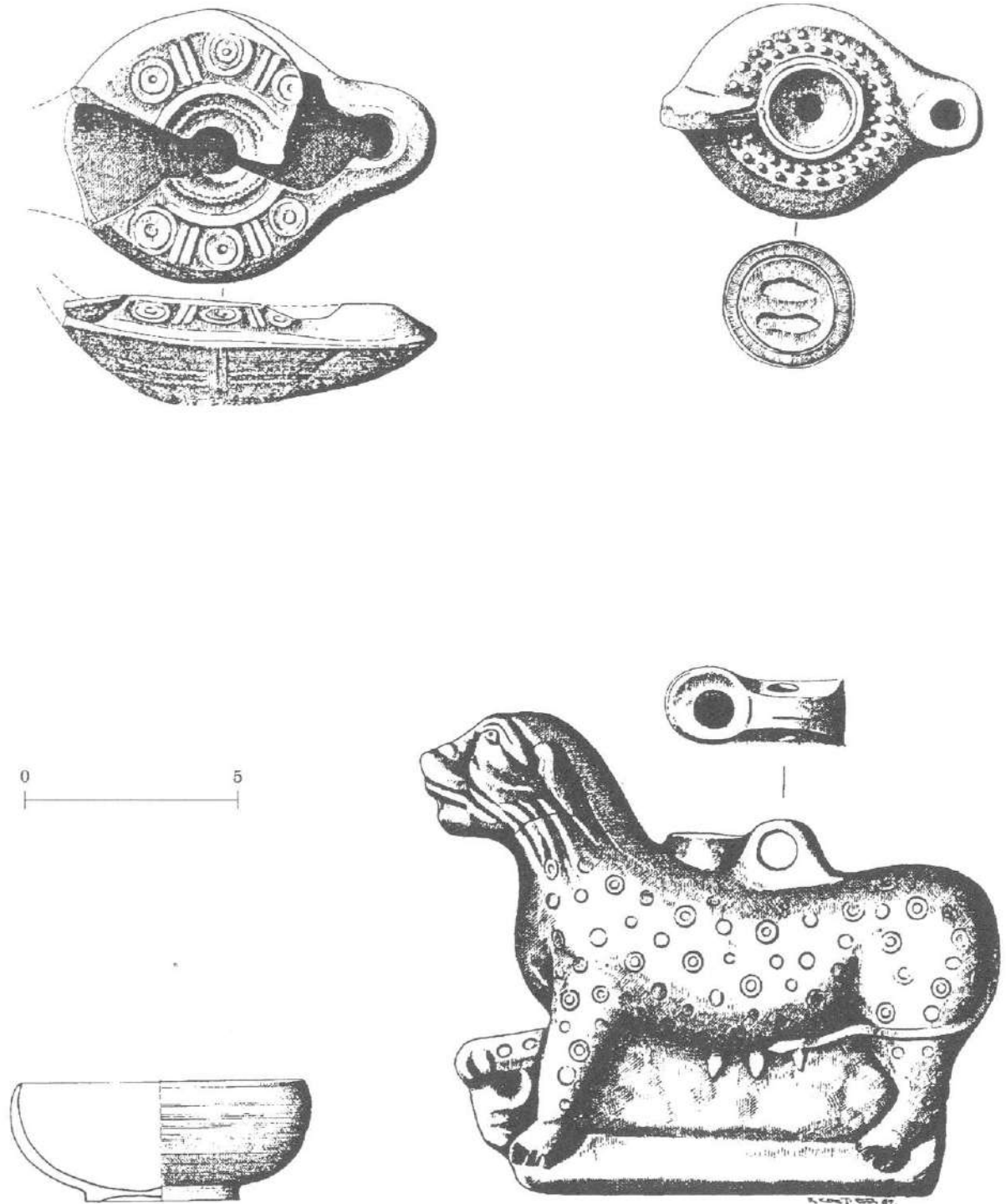
T. 6, 1 Detalj karte otoka Raba s položajem kastrona na rtu Kaštelina kod Kampora. Crtež: Ž. Tomičić.
Detail of a map of Rab with the location of the fort on Kaštelina point near Kampora.

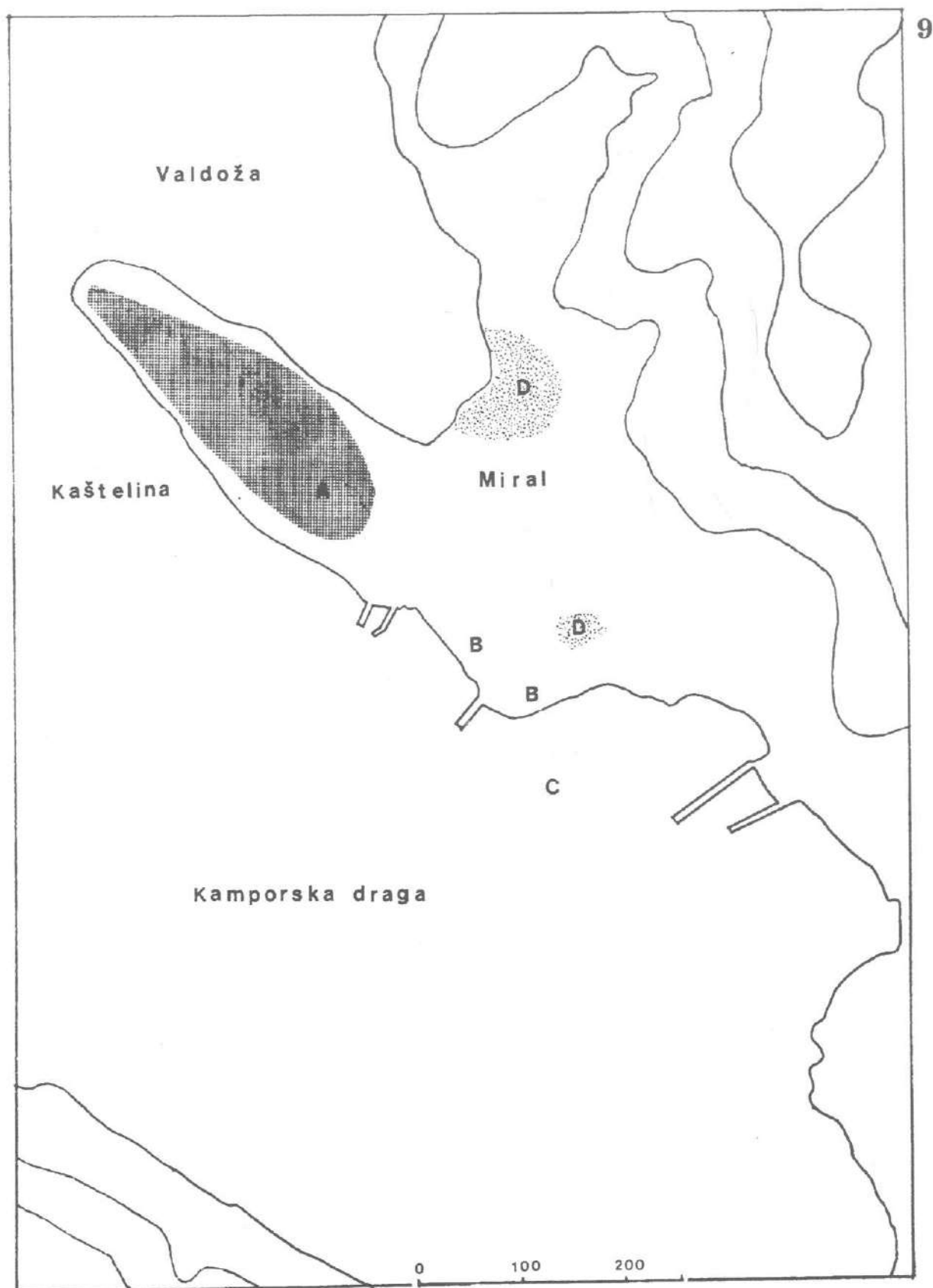
T. 6, 2 Pogled na poluotok Kaštelina sa sjevera. Slovicima su označene pozicije objekata: A — sjeveroistočna kula; B — cisterna za vodu; C — položaj sakralnog objekta i D — bedem. Snimio: Ž. Tomičić (1989).
View of Kaštelina peninsula from the north. A — northeast tower; B — water tank; C — sacral building; D — wall.

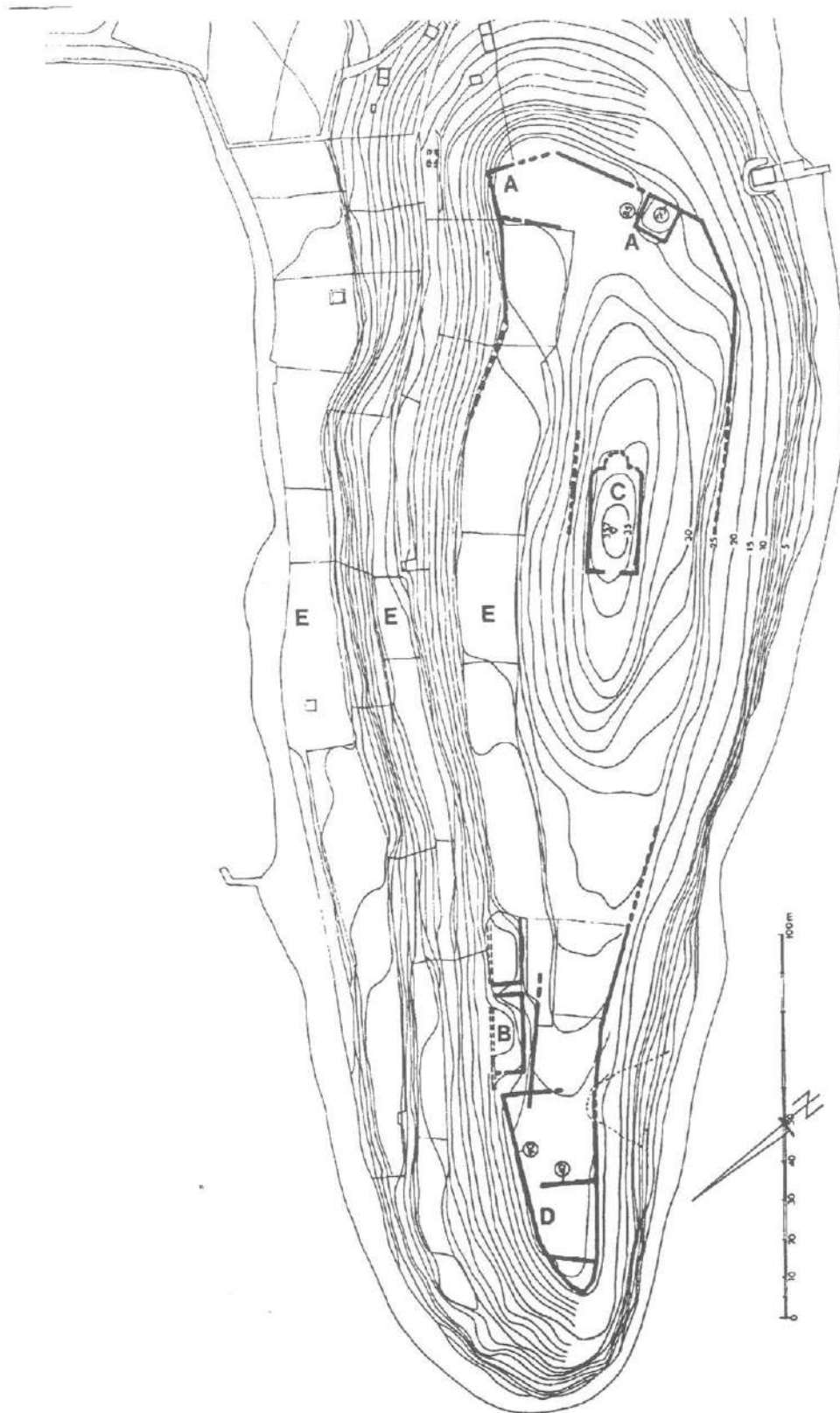
T. 7 Crtež ulomka polihromnog mozaika. Arheološka zbirka franjevačkog samostana sv. Eufemije i sv. Bernardina u Kampu. Crtež: K. Rončević.
Drawing of the polychrome mosaic. Archaeological collection of the Franciscan monastery of Sv. Eufemija and Sv. Bernardin in Kampur.

T. 8 Pokretni nalazi otkriveni na lokalitetu Kaštelina i Miral. Arheološka zbirka franjevačkog samostana sv. Eufemije i sv. Bernardina u Kamporu. Crtež: K. Rončević.
Small finds discovered on the sites of Kaštelina and Miral.

T. 9 Karta užeg područja rta Kaštelina s položajem nepokretnih arheoloških nalaza i toponimima. A — ranobizantski kastron; B— zona antičke arhitekture (villa rustica); C — ostaci navodne arhitekture u moru; D — nalazi grobova. Crtež: Ž. Tomičić.
Map of the confined area of Kaštelina point with the archaeological sites and toponyms. A — early-Byzantine fortification; B — zone of the Roman architecture (villa rustica); C — remains of the alleged underwater architecture; D — grave finds.

snimio: k. rončević

T. 10 Situacijski plan ranobizantskog kastrona na poluotoku Kaštelina kod Kampora. A — kule, B — cisterna za vodu; C — sakralni objekt; D — bedem i E — terase. Crtež: K. Rončević.
Situation plan of the early-Byzantine fortification on the Kaštelina point near Kampor. A — towers, B — water tank; C — sacral building; D — wall; E — terraces.

T. 11, 1 Pogled sa sjevera na sjeveroistočnu kulu kastrona. Snimio: Ž. Tomičić (1989).
View from the north to the northeastern tower.

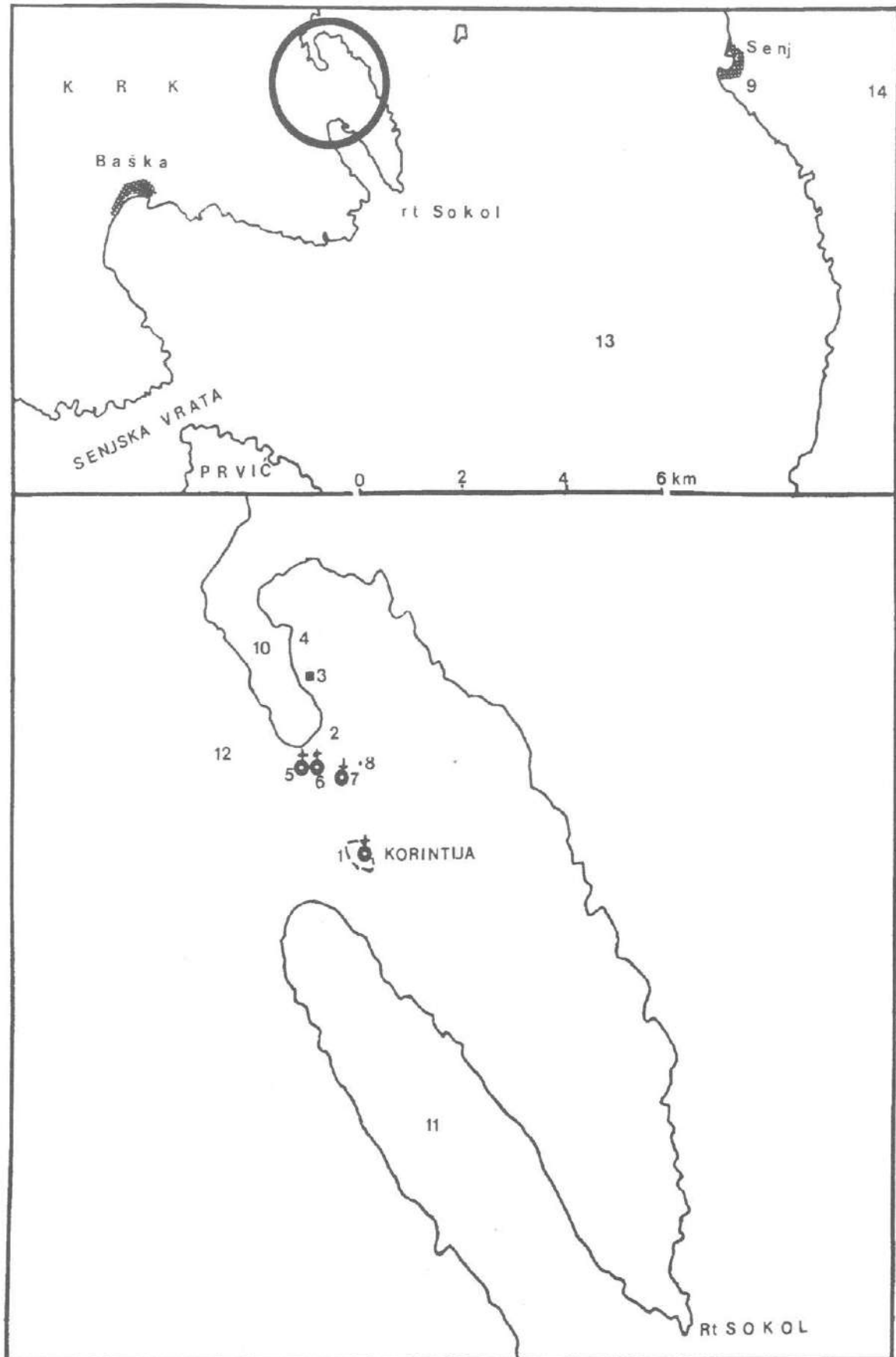
T. 11, 2 Pogled na sjevernu sekciju gradskog bedema ranobizantskog kastrona na rtu Kaštelina. Snimio: Ž. Tomičić (1989).
View to the northern section of the city wall of the early-Byzantine fort on Kaštelina point.

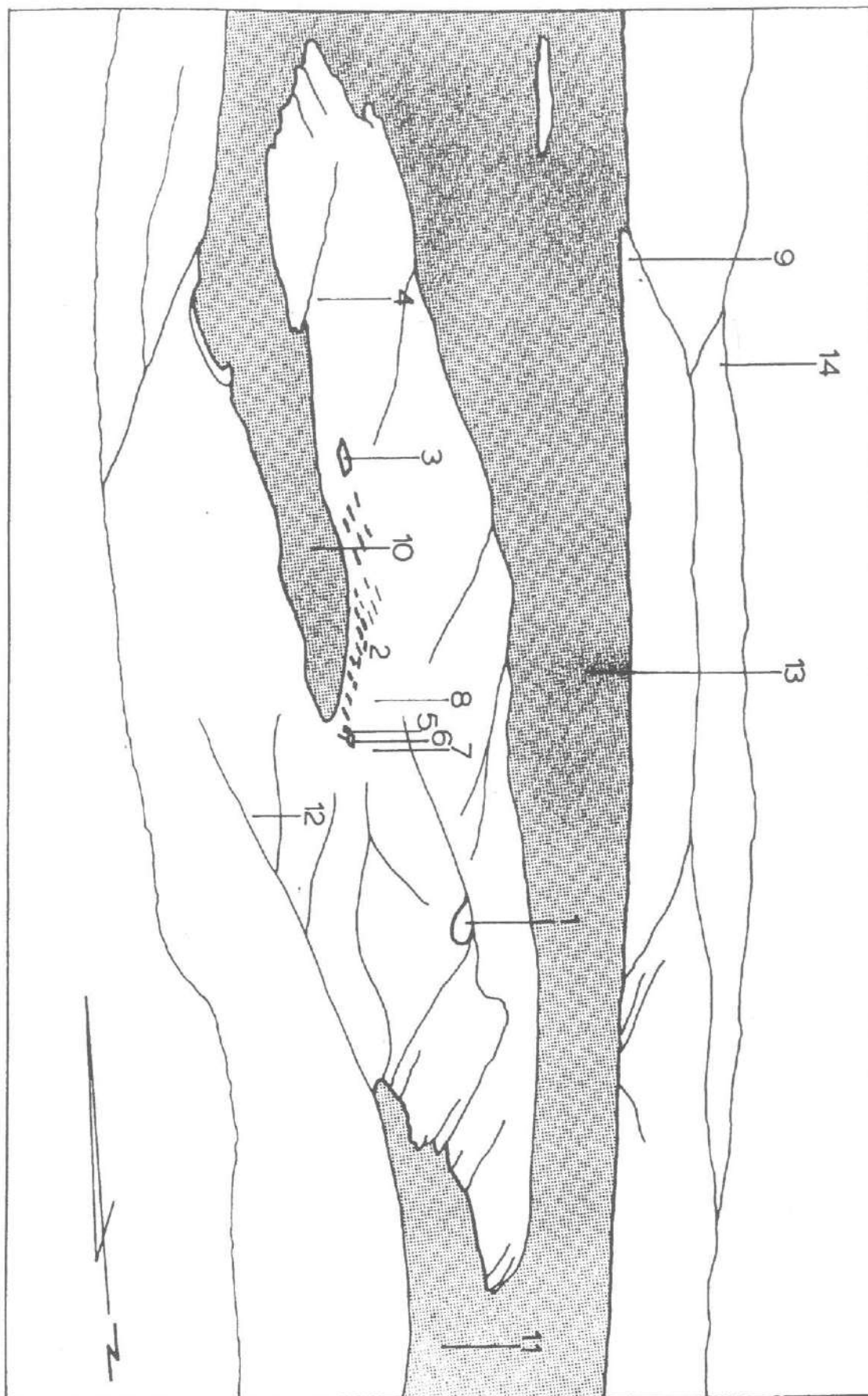
T. 11, 3 Detalj istočnog zida kvadratne kule kastrona. Danas je ovdje tor za stoku. Snimio: Ž. Tomičić (1988).
Detail of the eastern wall of the rectangular tower of the fort. Today it is a cattle pen.

T. 11, 4 Pogled sa zapada na položaj cisterne za vodu na najvišoj sjevernoj terasi kastrona. Snimio: Ž. Tomičić (1989).
View from the west to the water tank on the highest point of the northern terrace of the fort.

T. 12 Detalj karte otoka Krka s položajem Korintije. Crtež: Ž. Tomičić.
Detail of the map of Krk with the site of Korintija.

T. 13 Crtež poluotoka Sokola na otoku Krku s položajem Korintije. Nacrtano prema fotopanorami. Crtež: Silvija Lebarić, dipl. ing. arh.
Drawing of the Sokol peninsula on the island of Krk with the site of Korintija.